

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TEFSİR'İNDE
DİL BİLİMSEL YORUMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet ERDOĞAN

İstanbul
Temmuz-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

BUHÂRÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TEFSİR'İNDE
DİL BİLİMSEL YORUMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammet ERDOĞAN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

İstanbul

Temmuz-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

Üye Prof. Dr. Abdulmutalip ARPA

Üye Dr. Öğr. Üye. Ahmet Hamdi YILDIRIM

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Buhârî’nin Kitâbü’t-Tefsîr’inde Dil Bilimsel Yorumlar**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Muhammet ERDOĞAN

ÖN SÖZ

Allah Teâlâ, kullarını doğru yola teşvik etmek üzere aralarından seçtiği kimseleri peygamber olarak görevlendirmiştir. Bu görevden maksat dünya ve ahiret mutluluğunun sağlanmasıdır. Bu bağlamda yeryüzünün son peygamberi Hz. Muhammed Mustafa'dır. O s.a., Allah'tan aldığı mesajı insanlığa iletmekle kalmamış; söz, fiil, takrir ve vasfî özellikleriyle bir araya getirerek hayatında tatbikle insanlığa örnek olmuştur.

Hız. Peygamberin vefatı sonrasında ümmetine miras olarak bıraktığı Kur'ân ve Sünnet'in tebliğ ve temsil görevi, ümmetin âlimleri tarafından nesilden nesile devam etmiştir. İlimin bir sonraki nesle aktarımı hususunda İslâm âlimleri, hadisin sened ve metin bakımından sıhhat tespitlerini yapmak üzere metotlar geliştirerek başta usul, tarih, cerh ve ta'dîl olmak üzere ilimler geliştirmişlerdir. Sonraki dönemlerde ilgili ilimlere ziyade olarak daha çok hadislerin doğru anlaşılması için şerh ilmi oluşturulmuştur. Hadislerin sıhhatini tespit için başta rihleler olmak üzere birçok meşakkatlere katlanmışlardır. İslâm'ın Arapların çoğunlukta olduğu bölgeler dışına yayılmasıyla gerekli görülen şerh çalışmalarınıyla birlikte rivâyetlerde yer alan ifadelerin karşıladığı lugavî kullanımlar da metnin doğru anlaşılması bakımından önem kazanmıştır.

İlgili lugavî yorumlar yapılırken başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere hadisler ve sair ilimlerde metnin anlaşılmasına dair metotlar geliştirilmiştir. Bu metotlar geliştirilirken çoğunlukla birden fazla anlam ihtiva eden garib kelimeler esas alınarak müşterek lafızların kastettiği asıl mananın bilinmesi sağlanarak müteradif, müşterek ve mecaz gibi dilde yer alan kullanımlar dikkate alınmıştır.

Kur'ân'ın ve hadislerin anlaşılmasında, İslâmî ilimlerin temsil ve gelişmesinde önemli yere sahip olan Buhârî, yukarıda zikrettiğimiz anlamda önemli çalışmalarda bulunmuş ve *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin *Kitâbü't-Tefsîr* adlı bölümünde lugavî kullanımlarla ilgili izahlarda örnek olmuştur. Hız. Peygamberin bıraktığı miras olan ilmin bizlere kadar ulaşmasında gayret gösteren alimlerden olan Buhârî, çocukluk dönemi itibarıyla ilim (hadis) öğrenmeye başlamış ve Buhâra'dan başlayan ilim yolcuğuna birçok ilim merkezinde bulunarak katkı sağlamıştır. Bıraktığı yazılı eserlerin yanı sıra birçok âlimin yetişmesinde katkısı olmakla beraber sonra gelen âlimlere de eserleriyle yol göstermiştir. Bu bağlamda Hız. Peygambere ait ve sadece

sahih hadisleri toplayarak tasnifinde bulunduğu *el-Câmi' u's-Sahîh* adlı eseri önemli bir örnektir.

Sahîh-i Buhârî nisbesiyle meşhur olan bu eser, İslâm âlimleri tarafından başta şerhler, haşiyeler ve müstakil eserler olmak üzere farklı çalışmalar yapılarak günümüze kadar önemini devam ettirmiştir. Yine bu eserin müstakil olarak bâbları ayrıca çalışmalara konu edilerek incelemeler yapılmıştır. Biz de bu araştırmamızda Sahîh'in Kitabı't-Tefsîr bölümünde yer alan rivâyetlerdeki garîb lafızlara dair lügavî yorumları inceleyerek ifadelerle ilgili varsa tenkitlere yer vereceğiz. Yaptığımız araştırmalarda Buhârî öncesi hadis eserlerinde lügavi değerlendirmelere dair çalışmaların yapıldığıyla ilgili bir tespit bulamadık. Buhârî bu bağlamda bir başlangıç olmuş ve sonrası çalışmalara öncülük etmiştir. Araştırmamızın konusu itibarıyla ilgili dilsel yorumların yapıldığı kelimelerin tespitini yaparak tahlil ve açıklamalarda bulunmaya çalıştık. İlgili değerlendirmeleri yaparken de muteber eserlerden istifade etmeye elimizden geldiği kadar gayret ettik.

Tez çalışmamız esnasında her konuda kendisinden istifade ettiğim danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ hocama ve çalışma süresince desteklerini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Müncid EBUBEKİR ve Dr. Erhan TURAN hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini üzerimden eksik etmeyen babam Mehmet ERDOĞAN'a ve anneciğime sonra da eşim ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilir muvaffakiyeti Allah Teâlâ'dan beklerim.

Muhammet ERDOĞAN

İstanbul-2025

ÖZET
BUHÂRÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TEFSİR'İNDE
DİL BİLİMSEL YORUMLAR

Muhammet ERDOĞAN

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Osman YILMAZ

Temmuz, 2025 – 105 Sayfa

Bu çalışmada İmam Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh isimli eserinin bölümleri içerisinde bulunan eserinde yer alan *Kitâbu't-Tefsîr*'deki Lügavî yorumları incelenmiş ve bu yorumlara yapılan bazı eleştiriler ele alınmıştır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde ilk olarak İmâm Buhârî'nin kısaca hayatı, yaşadığı dönem, ilmî yolculukları, eserleri, hocaları ve talebeleri serdedilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin Arap dili ile olan ilişkisi ve onun bu konudaki yetkinliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla daha sonra ele alacağımız lügavî yorumların daha net anlaşılması amaçlanmıştır. İkinci bölümde Buhârî'nin lügavî yorumları incelenmiştir. Bu bölüme, Sahîh-i Buhârî'nin tanıtımı ile başlanmış, *Kitabu't-Tefsîr*'in genel özelliklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin filolojik kaynakları üzerinde durulmuştur. Garîbu'l-Kur'ân kavramı inceledikten sonra Buhârî'nin Lügavî yorumları tahlil edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yorumlanan kelimelerin meallere yansımalarına da değinilmiştir. Bu şekilde Buhârî'nin filolojik tahlillerinin özellikleri tespit edilmeye gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde hem geçmiş hem günümüz ilim adamları tarafından Buhârî'nin filolojik yorumlarına getirilen bazı tenkitleri arz edilmiş bunların ayetlerin anlaşılmasında etkisi ortaya koyma hedeflenmiştir. Çalışmamızda Buhârî üzerine yazılan şerhler, bazı önemli sözlükler, tefsirler incelenmiş hem güncel hem de eski eserler taranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Sahîh, Kitâbü't-Tefsîr, lügavî, yorum.

ABSTRACT
LINGUISTIC INTERPRETATIONS IN AL-BUKHARI'S KITAB
AL-TAFSİR

Muhammet ERDOĞAN

Master, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Asst. Prof. Dr. Osman YILMAZ

July, 2025 – 105 Pages

In this study, the Lügavî interpretations in Kitâbu't-Tafsîr, which is included in the chapters of Imam Bukhari's work named al-Câmiu's-Sahîh, were examined and some criticisms made to these interpretations were discussed. In the introduction part, information is given about the subject, importance, purpose, method and sources of the research. In the first part, firstly, the life of Imam Bukhari, the period he lived, his scientific journeys, works, teachers and students are revealed. In addition, Bukhari's relationship with the Arabic language and his competence in this subject have been tried to be revealed. With this, it is aimed to understand the lexical interpretations that we will discuss later. In the second part, Bukhari's lexical interpretations are examined. This chapter started with the introduction of Sahih-i Bukhari, and the general features of Kitabu't-Tafsîr were mentioned. In addition, Bukhari's philological sources are emphasized. After examining the concept of Garîbu'l-Qur'an, Bukhari's Lügavî interpretations were tried to be analyzed. In addition, the reflections of the interpreted words on the translations are also mentioned. In this way, the characteristics of Bukhari's philological analyzes were tried to be determined. In the third chapter, some criticisms of Bukhari's philological interpretations by both past and present scholars have been presented, and it is aimed to reveal the effect of these on the understanding of the verses. In our study, commentaries, some important dictionaries and commentaries on Bukhari were examined and both current and old works were scanned.

Key words: Bukhari, Sahih, Dictionary Comments, linguistic, description.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Soruları	1
1.2. Tezin Araştırma Yöntemi.....	3
1.3. Tezin Düzeni	3
İKİNCİ BÖLÜM	6
BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ	6
2.1. Hayatı ve Kişiliği	6
2.2. İlim Tahsili	7
2.3. Dildeki Yetkinliği	9
2.4. Eserleri	13
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	17
EL-CÂMÎ'U'S-SAHÎH VE KİTÂBÜ'T-TEFSÎR'DEKİ DİL BİLİMSEL YORUMLAR.....	17
3.1. el-Câmi'ü's-Sahîh	17
3.2. Kitâbu't-Tefsîr.....	19
3.3. el-Câmi'ü's-Sahîh'teki Dil Bilimsel Kaynaklar.....	21

3.3.1. Ali b. Ebî Talha ve Sahîfesi	25
3.3.2. Mücâhid b. Cebr ve Tefsîri	26
3.3.3. Kâsım b. Sellâm	26
3.3.4. Ma‘mer b. Müsennâ ve Mecâzü’l-Kur’ân.....	26
3.3.5. Ferrâ ve Me‘âni’l-Kur’ân.....	27
3.4. Garîbu’l-Kur’an	27
3.5. Garîbu’l-Kur’ân İlminin Önemi.....	31
3.6. Garîbu’l-Kur’ân Bağlamında Vaz‘ Kavramı	33
3.6.1. Lügavî Vaz‘	33
3.6.2. Şer‘î Vaz‘	33
3.6.3. İstîlâhî Vaz‘	34
3.6.4. Örfî Vaz‘	34
3.6. Kitâbü’t-Tefsîr’deki Lügavî Yorumlar	36
3.6.1. Müterâdif Kelimelerin Tefsiri.....	36
3.6.2. Terâdüf Kavramı	37
3.6.3. Müterâdif Lafızların Tefsirde Kullanımı	38
3.6.4. Hakikat ve Mecâzî Mana İçeren Kelimelerin Tefsîri.....	45
3.7. Müşterek Lafızların Tefsiri	51
3.8. Bazı Zamirlerin Mercilerine Dair Buhârî’nin Tefsîri Yorumları	61
3.9. Sarfî Tahlillere Dair Buhârî’nin Lügat Temelli Yorumları	63
3.9.1. Müfret-Cemî Ayırımıyla İlgili Tefsîri Açıklamalar	64
3.9.2. İştikâka Dair Açıklamalar.....	65
3.9.3. Müzekkerlik ve Müenneslik Bağlamında Buhârî’nin Filolojik Yorumları	67
3.10. Şiirle Tefsir Yöntemi: Buhârî’nin Şiirden İstidlal Yolu	69
3.10.1. Birinci Şiir: “سَجِيل” ve “سَجِين” Kelimelerinin Açıklaması.....	69

3.10.2. İkinci Şiir: “حم” Harfinin Yorumunda Şiire Başvuru.....	70
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	72
BUHÂRÎ’NİN DİLBİLİMSEL YORUMLARINA.....	72
YAPILAN ELEŞTİRİLER	72
4.1. Lugavi Yorumlarda Buhârî’ye Yöneltilen Eleştiriler	72
4.2. Buhârî’nin es-Sahîh’inde Dilbilimsel Yöntemi Üzerine Değerlendirme.....	75
4.4. Buhârî’nin Dilbilimsel Yorumlarına Yapılan Eleştiriler.....	75
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ.....	93

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1: Sahâbe.....	23
Tablo 3.2: Tâbiûn.....	24
Tablo 3.3: Tâbiûn Sonrası.....	25

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
bk.	: Bakınız
blm.	: Bölüm
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
mrc.	: Müracaat
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sad.	: Sadeleştiren
t.y.	: Tarih yok
tdk.	: Tedkik
thk.	: Tahkik
tkd.	: Takdim
tlk.	: Ta'lik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayın yeri yok

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu ve Soruları

İslâmî ilimlere dair tasnif dönemi temel eserlerinden biri Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh adlı eseridir. Biz bu çalışmamızda ismini zikrettiğimiz eserin Kitâbu't-Tefsîr bölümünde yer alan luğavî yorumlar hakkında incelemede bulunacağız. Buhârî, es-Sahîh'in genelinde 1500 civarında dilsel yorumda bulunmuş ve bu yorumların çoğunu ilgili bölümde aktarmıştır. Bu bağlamdan hareketle tezin konusunu "Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsiri'ndeki Luğavi Yorumları" oluşturmaktadır.

Buhârî'nin es-Sahîh'i, İslâmî ilimlere ait eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Bu eser, yazıldığı dönemden günümüze kadar farklı yönleriyle araştırmalara konu edilmiştir. Buhârî, sahih olarak kabul ettiği rivâyetlere yer verdiği eserinde Kitâbu't-Tefsîr başlığıyla bölüm açmış ve binin üzerinde lafzın lugavî yorumunda bulunmuştur. Bazı İslâm âlimleri tarafından bu lugavî yorumlar hakkında değerlendirmelerde bulunulmuş ve birtakım tenkitler yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda ilgili yorum ve tenkitlerden de istifadeyle dilsel incelemeler yaparak değerlendirmelerde bulunacağız.

Buhârî'nin es-Sahîh'i, İslâm âlimlerinin genel kabulüne göre İslâmî ilimlerde kaynak olmak bakımından Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci sırada kabul edilmektedir. Bu eserin Kitâbu't-Tefsîr adıyla yer alan bölümde bini aşkın dilsel yorumda bulunmuştur. İlgili bölümde yer verdiği yorumları; bazen Ubeyde b. Muammer b. el-Müsenî ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi âlimlerden istifadeyle ve bazen de yine bu iki âlimi esas almasına rağmen onları zikretmeksizin nakillerini zikrederek yaptığı görülmektedir. Ayrıca konuyla ilgili olarak Onun sahâbî, tabiin ve cahiliye döneminden nakillerde bulunduğu da görülmektedir.

Yukarıda zikredilen konuyla ilgili kapsamlı ve yeterli çalışma yapılmamakla birlikte bazı âlimler bu mesele üzerinde bireysel yorumlarda bulunarak birtakım eleştiriler yapmışlardır. Biz de araştırmamızda Kitâbu't-Tefsîr özelinde yapılan bu tenkit ve yorumlara yer vererek konuyu değerlendirmeye çalışacağız.

“Buhârî'nin Kitâbü't-Tefsiri'ndeki Luğavi Yorumları” olarak isimlendirdiğimiz Yüksek Lisans Tez çalışmamızda öne çıkan temel sorular aşağıdaki gibidir.

1. Buhârî'nin yararlandığı kaynaklar ve en önemlileri hangileridir?
2. Buhârî, eserinde nasıl bir yöntem izlemiş ve neden böyle bir yöntem tercih etmiştir?
3. Buhârî, ilgili bölümde kaç ayette yer alan ifadenin lugavî tefsirini yapmıştır?
4. Buhârî'nin ilgili konuda eleştirildiği temel konular nelerdir?
5. Lugavî değerlendirmeler Kur'ân-ı Kerîm'deki tüm sureler için yapılmış mıdır?
6. Yapmış olduğu yorumlarda değişiklik olmuş mudur? Şayet olmuşsa ne gibi değişikliklerdir?

el-Câmi'u's-Sahîh, genel olarak ehl-i sünnet âlimleri nezdinde en önemli kaynaklardan birisi ve İslâmî bilgiye kaynak olması bakımından da Kur'ân'dan sonra ikinci sırada kabul edilmektedir. Zikrettiğimiz gibi bu derece öneme sahip olan eserin Kitâbü't-Tefsîr adıyla yer alan bölümündeki luğavî yorumlar, yaptığımız araştırma neticesinde yeterince ilgi görmemiş ve günümüz araştırmacıları tarafından da konu olarak dikkate alınmamıştır. İslâm ilim geleneği içerisinde önemli bir yere haiz olan bu eser, kaynakları bakımından genel olarak incelenmesine rağmen luğavî özellikleri bakımından incelenmeye ve araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır.

Yapmış olduğumuz araştırmada tespit ettiğimiz üzere Buhârî, Kitâbü't-Tefsîr'inde luğavî değerlendirmelerde bulunurken konuya dair teliflerden özellikle Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân adlı eserinden istifade etmiş ve bazı müstakil rivâyetlerden doğrudan nakilde bulunmuştur. İlgili rivâyetleri tercih ederken kendisinden önce yazılan eserlerden herhangi birine bağlı kalmaksızın istifade etmiştir. Bu sebeple başta sarf ilmi olmak üzere diğer dil konuları açısından da eleştirilere maruz kalmıştır. Yine çalışmamızda yapılan bu tenkitler konu kapsamında değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

el-Câmi'u's-Sahîh, İslam kaynakları arasında Kur'ân'dan sonra ikinci derecede öneme sahip bir kaynaktır. Bu bakımdan eserle ilgili eleştirilerden biri olan luğavî tenkitlerin neler olduğunu tespit etmek ve bu tenkitlere cevaplar bulmak bakımından araştırılması önem kazanmaktadır. Yine alanında daha önce yapılan bir çalışma olmaması tezi özgün kılmaktadır.

1.2. Tezin Araştırma Yöntemi

Tez çalışmamızı yaparken başta el-Câmi‘u’s-Sahîh içerisinde Kitâbu’t-Tefsîr bölümünde yer alan rivâyetler olmak üzere lugavî bağlamda yapılan değerlendirmeler incelenecektir. İlgili bölüm özelinde yapılan araştırma ve değerlendirmeler tespit edildikten sonra değerlendirmeleriyle takdim edilecektir. İlgili literatür ve eserlerin tespiti ve istifadesi için İSAM ve İLAM ve kütüphanelerinden, Diyanet İslâm Ansiklopedisinden ve internet veri tabanında yer alan Şâmîle ve Tûrâs gibi programlar üzerimden eğitim ve bilim dalına dair matbu‘ eserler kullanılacaktır. Ayrıca ihtiyaç duyulduğunda konuyla alakalı niteliksel araştırma aşamalarına da başvurulacaktır. Yapılan çalışma sonucunda Buhârî'nin ilgili konu başlığında yer verdiği dil yorumları analiz edilmiş olacaktır.

Konuyla ilgili literatür taraması yapıldığında bu alanda konuyla ilgili doğrudan çalışma yapılmadığı tespit edilmiştir. Sadece Fuad SEZGİN'in ‘Buhârî'nin Kaynakları’ isimli eserinde dille ilgili yönüne dikkat çekilmekle birlikte müstakil olarak konuyu işlemediği görülmektedir. Aynı şekilde 1990’lı yılların sonuna doğru bazı sempozyumlarda Buhârî'nin dilcilik yönünün anlatıldığı çalışmalar yapılsa da konu yüzeysel kalmış ve detaya inilmemiştir. Bir diğer çalışma da Muhammed Fuad Abdalbaki tarafından yazılan, “Mu‘cemu Garîbu’l-Kur‘ân” isimli eserdir ki O, es-Sahîh’teki bütün lugavî tefsirleri bir araya toplamıştır. Bu bağlamda lugavî olarak konunun derinlemesine çalışılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

1.3. Tezin Düzeni

“Buhârî'nin Kitâbü’t-Tefsiri’nde Dil Bilimsel Yorumlar” olarak isimlendirdiğimiz tez, genel olarak giriş ve üç bölümden oluşacaktır.

Tezin birinci bölümünde; Buhârî'nin şahsı, hayatı, hocaları, talebeleri ve yazmış olduğu eserleri; Kitâb ve Tefsîr kavramları izah edilerek Kitâbü’t-Tefsir başlığı hakkında genel bilgi; ilgili kavramın Buhârî özelinde değerlendirilmesi yapılacaktır.

İkinci bölümde; Buhârî'nin es-Sahîh’inde Kitâbü’t-Tefsir, bu bâb başlığının yazılma nedenleri, yazılırken takip edilen yöntem, diğer hadis âlimleri ile arasındaki yöntem farklılıklarıyla ortak noktalarına dikkat çekilecektir.

Üçüncü ve son bölümdeyse Kitâbü't-Tefsir üzere yapılan eleştiriler takdim edilerek değerlendirmeler yapılacaktır.

Yapmış olduğumuz incelemeler ve değerlendirmeler sonucunda sahip olunan genel kanı objektif bir şekilde sunulacak ve ilgili başlıktan yola çıkarak lugavî tespitler değerlendirilecektir.

Araştırma aşamasında kullanılacak kaynaklardan bazıları şunlardır:

1. M. Fuad SEZGİN, Buhârî'nin Kaynakları,
2. İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî,
3. Şemseddin el-Kirmânî, el-Kevâkibü'd-Derârî,
4. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, İrşâdü's-Sârî ve
5. Bedreddin el-Aynî, Umdetü'l-Kârî.
6. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Mu'cemu Garîbu'l-Kur'ân Müstehracen Min Sahîhi'l-Buhârî.
7. Ebü'l-Fazl, Lisânü'l-'Arab.
8. ez-Zebîdî, Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs.
9. el-Kazvînî el-Hemedânî, Mu'cemü mekâyîsi'l-luga.
10. Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî el-Ma'arrî, Târîhu'l-'ulemâ'i'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim.
11. Ebüssuûd, İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm.
12. Ebû Hilâl el-Askerî, el-Furûku'l-Lugaviyye.
13. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser.
14. Abdulkâhir el-Cürcânî, Esrâru'l-Belâga.
15. Abdülkâhir el-Cürcânî, Delâilü'l-İ'câz.
16. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Kitâbu'l-Ayn.
17. el-Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü'l-Muhît.
18. Yusuf Ebubekir Ali el-Harraz, "ed-Dersü'l-Lügavî İnde'l-İmâm el-Buhârî".

19. el-Herevî, Tehzîbü'l-luga.
20. el-Kazvîni el-Hemedânî, es-Sâhibî fi fihî'l-luga ve süneni'l-'Arab fi kelâmihâ.
21. en-Nevevî, Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li-Sahîhi'l-Îmâmi'l-Buhârî.
22. er-Râgıb el-Îsfahânî, el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân.
23. es-Sekkâkî, Miftâhu'l-Ulûm.
24. es-Süyûtî, el-Müzhir fi 'ulûmi'l-lugati ve envâihâ.
25. et-Taberî, Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân.
26. ez-Zehabî, Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'.
27. Mustafâ Sâdık b. Abdirrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfîi, İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâaatü'n-nebeviyye.
28. Müncit Rıdvan Ebu Bekir, Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir.
29. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
30. Veliyyüddin Ebu Zür'a Ahmed b. Abdurrahim el-Îrâkî, el-Gaysu'l-Hâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'.

İKİNCİ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

Buhârî, İslâm geleneği içerisinde güvenilirlik ve delil olma bakımından Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok kabul gören eserlerden birini kaleme almıştır. Sahîh-i Buhârî adıyla bilinen bu eser, İslâmî ilimlerde hem kendi döneminde hem de sonraki asırlarda büyük bir öneme sahip olmuştur. Buhârî'nin eseri, sadece dönemin âlimleri tarafından değil, sonra gelen birçok nesil tarafından da hayranlık ve takdirle karşılanmıştır.

Çalışmamızın temelini oluşturan bu önemli eserle ilgili araştırmamızın ilgili konusuna değinmeden önce, Buhârî'nin hayatı ve kişiliğine dair bilgi vermek yerinde olacaktır.

2.1. Hayatı ve Kişiliği

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre b. Berdizbe el-Buhârî'dir. 13 Şevvâl 194 (20 Temmuz 810) tarihinde Buhâra'da dünyaya gelmiştir. Babası, devrinin önde gelen hadis âlimlerinden olup Mâlik b. Enes ve Abdullâh b. Mübârek gibi önemli kimselerden ilim tahsil etmiştir.¹

İslâm tarihinde; ilmi, siyasi ve ekonomik bakımdan birçok gelişmenin yaşandığı ve özellikle İslâmî ilimlerde hadis, fıkıh, kelam ve lügavî çalışmaların yapıldığı “*altın dönem*” olarak da nitelendirebileceğimiz Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd'den sonra halife olan, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde yaşamıştır². Halife Me'mûn dönemde tercüme faaliyetleri hız kazanarak pek çok eser Grekçe ve

¹ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.), XII, 391.

² Hatarî, Seyyid Ahmed el-İmam el- Hatarî, *Menhecu'l-İmâm el-Buhârî fi't-Tefsîr min hilâli kitabihî es-Sahîh*, (el-Memleketu'l-Arabiyye es-Suudiyye, Ummu'l-Kura, 1994 Yüksek lisans tezi), 3.

Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir. Özellikle felsefi metinlerin etkisiyle de dönemi derinden etkileyen “Halku’l-Kur’ân” tartışmaları en üst seviyeye ulaşmıştır. Bu tartışmalar, pek çok İslâm âliminin düşünce yapısını etkilemiş ve İslâmî ilimlerin gelişiminde önemli sonuçlar doğurmuştur.³

Buhârî ilmî tahsilini, yukarıda zikrettiğimiz dönemin önemli gelişmeleri içerisinde devam ettirmiştir. Mütevekkil döneminde mihne olaylarının etkisini kaybetmesiyle birlikte ilim meclislerine verilen önem artmıştır.⁴ Buhârî bu dönemde öne çıkarak tanınan bir kimse olmuş ve özellikle Ahmed bin Hanbel (ö. 241/855)⁵ ile Ali bin el-Medîni’nin (ö. 234/848-49)⁶ hadis meclislerinde bulunarak onlardan ilim tahsil etmiştir.

Buhârî’nin mihne olaylarına dahil olup olmadığıyla alakalı kaynaklarımızda açık bir bilgi olmamasına rağmen ilgili olayların üzerindeki etkisini Nişabur’da yaşadığı bazı olaylarla görülmektedir. Konuyla ilgili olarak hayatının son döneminde Buhâra’yı terk etmesine sebep olan dönemin valisiyle yaşadığı hadise örnek olarak gösterilebilir.⁷

Buhârî’nin kişiliğine tesir eden dönem ve olaylara dair kısaca bilgi verdikten sonra ilim tahsiliyle ilgili tespitlerimizi şöylece takdim edebiliriz.

2.2. İlim Tahsili

³ Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Târîhu’l-Hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş, (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 225.

⁴ Mihne: Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halku’l-Kur’ân konusunda âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen addır. Bkz. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), C. 30/26-28.

⁵ Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-Zunûn ‘an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn*, (Bağdad: Mektebetü’l-Müsenna, 1941), II, 1680.

⁶ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu‘cemu’l-Müellifîn*, (Beyrut: Mektebetü’l-Musennâ, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, t.y.), VI, 132.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004) II, 29.

Küçük yaşlarda, doğduğu şehir olan Buhara'da ilim tahsiline başlayan Buhârî, ilk olarak Abdullah el-Müsnedî (ö. 229/844) ve Muhammed b. Selâm el-Bikendî'den (ö. 225/839) hadis öğrenmeye başlamıştır. İlim öğrenme konusundaki yeteneği ve azmi, daha çocukluk döneminde kendini göstermiştir. İlim yolculuğuna h. 210 yılında on altı yaşlarında⁸ hac ibadetini yerine getirmek amacıyla çıktığı seferle başlamış ve bu süreçte Mekke, Medine, Bağdat, Mısır, Belh, Hicaz, Humus ve Nişabur gibi dönemin önemli ilim merkezlerine birçok defa seyahat etmiştir. Bu bölgelerde ne kadar kaldığıyla ilgili genel olarak bilgi bulunmamakla birlikte, bu şehirlerdeki hadis âlimlerinden ilim tahsil ettiği bilinmektedir. Seyahatleri esnasında Hallâd b. Yahyâ, Humeydî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Âsım en-Nebîl Ensârî, Ebû Müshir, İsmâil b. Ebû Üveys ve Yahyâ b. Yahyâ el-Minkârî gibi birçok âlimden ders almıştır.⁹

Buhârî, hadis yazdığı hocalarının sayısının 1080 olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, talebesi Firebrî, Buhârî'den Sahîh'ini dinleyen öğrencilerin sayısının doksan bini bulunduğunu ifade etmektedir. Buhârî'nin önde gelen öğrencileri arasında Tirmizî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim, İbn Hüzeyme ve Sâlih Cezere gibi önemli isimler yer almaktadır.

Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Buhârî, binden fazla hocadan hadis öğrenmiş ve Kur'ân hıfzıyla beraber yüz binin üzerinde sahih, toplamda da meşhur ifadeyle altı yüz bin rivâyeti hıfzettiği söylenmektedir. O, *el-Câmi'u's-Sahîh* isimli eserini bu altı yüz bin rivâyet arasından tercihle tasnif etmiştir.¹⁰ Bu durum Buhârî'ye yüksek bir fesahat ve beyan gücü kazandırırken Arap diline dair ilmi birikimi ve hâkimiyetine de katkı sağlamıştır.

Buhari İslâmî ilimlerde '*Sahîh-i Buhârî*' adıyla şöhret bulan eserini incelediğimizde zikrettiğimiz hususların örneklerini eserin hemen hemen tamamında görmekteyiz.

⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tezkiratü'l-Huffaz*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998) II, 104.

⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, XII, 392.

¹⁰ İsmail Lütfi ÇAKAN, *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri – Özellikler faydalanma usulleri)*, (İstanbul: MİFAV, 2019), 81.

Ancak biz çalışmamızın Kitâbü't-Tefsîr adlı bölümü üzerinde detaylıca tezin üçüncü bölümünde bilgi vereceğimiz için burada bu kadarıyla yetineceğiz.¹¹

2.3. Dildeki Yetkinliği

İslâmî ilimlerde, kaynak olmak bakımından Kur'ân ve Sünnet en önemli yere sahiptir. Bilindiği üzere bu iki mesnet Arap dili ile sabit olmuş ve günümüze kadar aktarılmıştır. Bu bağlamda, İslâmî ilimleri öğrenmek isteyen her kimse temel metinleri doğru anlamak için gerekli olan dil ve gramer bilgisi gibi alet ilimlerini öğrenmek zorundadır. Özellikle Arap diline dair; nahiv, sarf, belagat ve lugat gibi ilimler, metinlerin doğru anlaşılması, yorumlanması ve naklinin sağlam bir zemine oturtulması açısından son derece önemlidir. Arapçanın dil yapısının derinlemesine öğrenilmesi, Kur'ân ve hadislerin içerdiği hakikatleri doğru bir şekilde kavramak için gereklidir. Bu nedenle, ilim tahsiline yeni başlayan her kimsenin, bu alet ilimlerinde yetkinlik kazanması, İslami ilimlerde derinleşmesi için temel bir adım olarak görülmektedir.

Bir üst başlıkta İslâm alimlerinin, Buhârî'nin ilim tahsili ve hayatı hakkında bilgi verirken daha çok hadis ilmi üzere yoğunlaştıklarını ayrıca İslâmî ilimlere dair katkılarını öne çıkardıklarını görmekteyiz. Araştırmamız itibarıyla yaptığımız çalışmada, ilgili eserlerde, özelde dil alanıyla alakalı yönüne fazla dikkat çekilmediğini tespit ettik. Onun Arap diline dair yetkinliği ve hakimiyetiyle ilgili unsurları şöylece sıralayabiliriz:

Bunlardan birincisi; Hadis ilminin Arap diliyle olan münasebetleri olarak ifade edilebilir. Bu anlamda Hz. Peygamber'in sözlerinin, Arap diline katkı sağlaması bakımından değerli bir kaynak olduğu göz ardı edilmemelidir.

Peygamberimizin hadislerinin, Arap dilinin zenginleşmesi ve korunmasında önemli bir rol oynadığı gibi Arapça'nın tarihsel olarak da güvenilir bir dil yapısı kazanmasına katkı sağladığı ifade edilebilir. Hadis metinlerinin anlaşılabilirliği ve gelecek nesillere olduğu gibi aktarılabilirliği için Arap grameri kaideleri büyük önem taşımaktadır. Nahiv ilmi, hadislerin incelenmesi ve yorumlanmasıyla birlikte bir araç olarak kullanılarak hem dilin yapısının korunmasına hem de hadislerin anlam bütünlüğünün

¹¹ Bkz. Bu tez, 19.

muhafazasına katkı sağlamıştır. Hadis ilmi ile Arap dili çalışmaları, eğitim ve öğretim usulü bakımından ortak bir aktarım usûlüne sahip olmakla birlikte her iki alanda da nakil ve bilginin güvenilirliği üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Buhârî'nin hem rivâyet hem de nakil açısından Arap diline hâkim olması kaçınılmazdır.

İkincisi; muhaddislerin hadis talebelerine Arapça öğrenmeyi şart koşmalarıdır ki; Arap dilinin bütün yönleriyle bilinmeden hadis ilminde derinleşmenin mümkün olmayacağını vurgulanmasıdır. Bilindiği üzere hadis metinleri, dilsel yönüyle çeşitli üslup özellikleri taşımakta olup hakikat ve mecaz, mutlak ve mukayyet, mahzûf ve muzmar gibi gramer kaideleriyle anlam inceliklerine sahiptir. Dolayısıyla, bu gibi dilsel yapıların tam öğrenilmesi, hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında önem taşımaktadır. Arap dili öğrenilmeden ilgili metinlerin içeriğinin tam olarak anlaşılması ve doğru biçimde tefsir edilmesi zor olacaktır. Bu sebeple Buhârî gibi hadis âlimlerinin Arap diliyle ilgili kazanımlarının vermiş oldukları eserlerinde mutlaka karşılık bulmuştur.

Üçüncüsü; Buhârî'nin yaşadığı dönem şartlarının Arap dili üzerindeki etkisidir. Yaşadığı hicri 2. ve 3. yüzyılların Arap dilinin gelişiminde ve İslami ilimlerin teşekkülünde önemi büyüktür. Buhârî, hayatının önemli bir bölümünü ilmi açıdan bu dönemde geçirmiştir. Bu asır, İslamî ilimlerin sistematik olarak yapılandığı ve Arap dilinin altın çağını yaşadığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Arap dili gramerinin de iki temel ekolü olan Basra ve Kûfe okullarının temelleri bu dönemde atılmıştır. Basra ekolü genellikle daha geleneğe bağlı bir yaklaşımı benimserken, Kûfe ekolü daha işlevsel ve esnek bir üslup geliştirmiştir. Bu iki ekolün esasları, Arapça'nın incelikli kurallarla zenginleşmesine ve dilin yazılı hale gelmesine katkı sağlamıştır.

Buhârî'nin yaşadığı dönemde Arap dili üzerindeki gelişmeler arasında şunlar sayılabilir:

1. **Arap Dili Gramerinin Sistematik Hale Getirilmesi:** Bu dönemde dil kuralları yazılı olarak sistematik hale getirilmiş; Arapça, bir bilim dalı olarak incelenmeye başlanmıştır.
2. **Edebiyat ve Sözlük Çalışmalarının Artması:** Dönemin âlimleri, Arapça'nın kelime hazinesini koruma ve genişletme amacıyla çeşitli eserler kaleme almış; bu çalışmalar dilin yapısının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

3. **Hadislerin Dil Üzerindeki Etkisi:** Hadislerin doğru anlaşılması ve muhafazası için Arap diline olan ihtiyaç artmış, bu da dil çalışmalarını hızlandırmıştır.
4. **Arapçanın Dil Okulları Arasında Çeşitlenmesi:** Basra ve Kûfe okullarının kurduğu gramer ve anlam teorileri, dilin farklı yorumlarla zenginleşmesine yol açmıştır.

Bu dönemde Arap dilinin teşekkülüne katkı sağlayan gramer ve sözlük alanındaki çalışmaları yapan önemli şahsiyetlerin isimleri şöylece sıralanabilir:

- **Halil İbn Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 170):** Sözlük çalışmaları ve özellikle ilk Arapça sözlük kabul edilen *Kitabü'l-Ayn* ile tanınır.¹²
- **Amr İbn Osman Sibeveyh (ö. 180/796):** Nahiv ilminin kurucusu olarak kabul edilen Sibeveyh, *el-Kitab* adlı eseriyle Arap gramerinin temel kurallarını ortaya koymuştur.¹³
- **Ebü'l-Hasen Alî bin Hamza el-Kisâî (ö. 189/805):** Kûfe ekolünün önde gelen temsilcilerinden olan el-Kisâî, Arap dilinin gramer kurallarına esnek bir yaklaşım getirmiştir.¹⁴
- **Ebü Cafer Muhammed İbn er-Ruâsî (ö. 187/803):** Kûfe gramer okulunun önemli şahsiyetlerinden biri olup dil çalışmalarıyla tanınmıştır.¹⁵
- **Ebü Ubeyd el-Kâsım bin Sellâm (ö. 224/838):** Hadis ve dil çalışmalarıyla tanınan bu alim, dil ve İslami ilimlerin birleşim noktasında yer almıştır.¹⁶

¹² Tefîk Rüştü Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.

¹³ Tenûhî, Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî el-Ma'arrî, *Târîhu'l-'ulemâ'i'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*, 2. bs., thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Hicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr, 1992), 108.

¹⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VII, 133.

¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/321-324.

¹⁶ Zülfikar Tüccar, “Ebü Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246.

- **Ebu Zekeriyya Yahya bin Ziyad el-Ferrâ (ö. 207/822):** Gramer ve Kûfe ekolünün önde gelen temsilcilerindendir.¹⁷
- **Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830):** Dil ve gramer alanındaki çalışmalarıyla Basra ekolünün önemli bir ismi olmuştur.¹⁸
- **Ebü Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840):** Basra ekolüne katkı sağlayan gramer bilgini.¹⁹
- **Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî (ö. 291/904):** Arap dili ve edebiyatı alanında eserler vermiş bir âlimdir.²⁰
- **Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 285/898):** Basra ekolünün son büyük temsilcilerinden olup Arapça'nın gramer ve retorik kurallarına dair eserleriyle tanınır.²¹

Buhârî'nin Basra ve Kûfe'ye yapmış olduğu seyahatler dikkate alındığında, Arap dilinde yukarıda zikrettiğimiz gelişmelerden bigâne kalması düşünülemez.

Dördüncüsü; *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in bâb başlıkları incelendiğinde Buhârî'nin fıkha dair görüşlerinin ilgili başlıklar altında yer aldığını görmekteyiz. Bu bağlamda Onun müçtehit derecesine ulaşan âlimlerden olduğu ifade edilmektedir. İctihat mertebesine erişebilmenin şartlarından birisi, Arapça bilgisine ileri derecede sâhip olmaktır. Bir âlim, hangi ilmi seviyede olursa olsun, Arap dilinde yeterli bilgiye sahip olmadıkça

¹⁷ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, VI, 198.

¹⁸ A.g.e., III, 231.

¹⁹ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Bulga fi terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luga*, 1. bs. (Dımaşk: Dâru Sa'diddin li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzi', 1421/2000), 155.

²⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Bulga*, 86.

²¹ Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullih el-Kostantînî el-Osmânî el-ma'rûf bi Kâtib Çelebi ve bi Hâcî Halife, *Süllemü'l-Vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût, işrâf ve takdîm Ekmeleddin İhsanoğlu, tdk. Sâlih Sa'dâvî Sâlih, i'dâdü'l-fehâris Salâhaddîn Uygur, C. 3 (İstanbul: Mektebetü İrsâkâ, 2010), 390.

müctehit olarak kabul edilmemektedir. Bu bilgiden hareketle Buhârî'nin Arap Diline hakimiyeti eserlerinde görülmektedir.

Beşincisi; Buhârî'nin *es-Sahîh*'i sarf ve nahiv açısından incelendiğinde bin beş yüz civarında rivâyette lügavî değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. İlgili değerlendirmeleri yaparken de dönemin önemli dil âlimlerinden istifadeyle nakillerde bulunarak lügavî konularla alakalı bilgisini ve yetkinliğini açıkça ortaya koymuştur.

Altıncısı; Buhârî'nin dilde takip ettiği usûldür. O, dilde kendine has bir yöntem takip etmekle birlikte kimi zaman Basra kimi zaman da Kûfe ekolüne yönelerek değerlendirmelerde bulunmuştur. Ancak ilgili değerlendirmeler incelendiğinde Buhârî'nin daha çok Kûfe ekolüne yakın yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Bunun sebebini şu gerekçelerle izah edebiliriz:

- a. Buhârî'nin Kûfe'ye birçok ziyaret gerçekleştirmiş olması. Bu ziyaretler, onun Kûfe ekolüyle yakınlaşmasına ve bu ekolün dil anlayışını tanınmasına katkı sağlamıştır.
- b. Kûfe ekolünün rivayet ve kıyas alanlarında daha esnek ve geniş bir yaklaşım sergilemesi. Bu ekol, hadis ve dil konularında rivayet çeşitliliğini daha fazla teşvik ederek Buhârî'nin tercihlerini etkileyen bir unsur olmuştur.
- c. Buhârî'nin Kûfe ekolüne mensup âlimlerle, özellikle Kisâî'nin öğrencisi Ebû Ubeyd b. Sellâm gibi isimlerle olan bağlantısı olarak zikredilebilir.

Buhârî'nin dil yetkinliğiyle ilgili aktarımda bulunduktan sonra İslâm âlimlerince muteber kabul edilen ve özellikle lügavî kullanımlarını tespit edebileceğimiz en meşhur eserleri hakkında kısaca bilgi verebiliriz.

2.4. Eserleri

İslâmî ilimlerde Kur'ân-ı Kerîm'den sonra güvenilir kaynak olarak kabul edilen Sünnet'e dair hadislerin yer aldığı *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eseriyle tanınan Buhârî, yalnızca bu ünlü telifiyle değil, aynı zamanda birçok önemli eseriyle de İslam ilimlerine katkı sağlamıştır. Buhârî'nin eserlerinden başlıcaları şunlardır:

- *et-Târîhu'l-Kebîr*

Buhârî'nin on sekiz yaşında yazmaya başladığı ve ömrünün sonlarına doğru tamamladığı eseridir. Buhârî'nin ricâl ilminde telif ettiği en kapsamlı eser olan *et-Târîhu'l-Kebîr*, 10.522 râvî hakkında bilgi sunmaktadır.²² Bu eser, Buhârî'nin hadis râvîlerinin doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendirirken takip ettiği yöntemlerin anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır.²³

- ***el-Edebü'l-Müfred***

Buhârî'nin ahlak, adap ve aile eğitimi gibi konularda olan hadisleri bir araya getiren önemli bir eserdir.²⁴ Buhârî, bu eserde *el-Câmi'u's-Sahîh*'te yer vermediği güzel ahlâk ve sosyal ilişkilerle ilgili hadisleri toplamıştır. 644 bab içinde 1322 hadisi ihtiva eden eser, Agra, İstanbul, Hindistan ve Kahire gibi şehirlerde yayımlanmıştır.²⁵

- ***et-Târîhu'l-evsat.***

et-Târîhu'l-evsat, *et-Târîhu'l-kebîr*'in özeti niteliğinde olan bir telifdir. Günümüze ulaşmış net bir şekilde bilinmemektedir. *et-Târîhu'l-evsat* da, Buhârî'nin ricâl ilmi konusunda hâkimiyetini ortaya koymaktadır.²⁶

- ***et-Târîhu's-sagîr.***

²² Yusuf Ziya Keskin, “Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'ine Yönelik Tenkitler”, *Marife*, S. 2, güz (2003): 104.

²³ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 275.

²⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Edebü'l-müfred*, çev. Rauf Pehlivan, (İstanbul: Motif Yayınları, 2005), 31.

²⁵ A'zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”, 6/375-376.

²⁶ İlyas Canikli, “Buhârî'nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 1, (2022): 168

Yine bu telif de et-Târîhu'l-kebîr'in muhtasarı niteliğindedir. Bu eserinde Buhârî Hz. Peygamber'in, muhâcirlerin, ensârın, tâbiînün ve etbâu't-tâbiînün vefat tarihlerini, künyelerini ve neseblerini beyan etmiştir.²⁷

- **Kitâbü'd-Du'afâ'i's-sagîr.**

İbrâhim ismi ile başlayan ve dört yüz on sekiz râviyi içermektedir. Buhârî'nin daha önce söylenen isimleri zikredilen eserlerine nisbetle oldukça küçük hacimlidir ve alfabetiktir.²⁸ Eseri Mahmûd İbrâhim Zâyed tahkik etmiştir ve Nesâî'nin Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn isimli eserle birlikte Beyrut'ta basılmıştır.²⁹

- **Kitâbü'l-Künâ.**

Buhârî bu kitabında, ravilerin isimlerinden çok onların künyeleriyle bilinen bin kadarı civarında hakkında özet malumatlar bilgi vermektedir. Eser alfabetik olarak tertip edilmiştir. Kimi zaman râvinin adı zikredilir. Mesela Ebû Reyhâne'nin adının Abdullah olduğunu ifade edilmiştir. Künâ isimli kitabın sonunda kadınlara da yer verilmiştir. Örneğin Hâni bint Ebî Tâlib'in adı Hind'dir. Kimilerine göre ise adı Fâhite'dir, gibi. Künâ et-Târîhu'l-kebîr'in cüzü kabul edilmiştir.³⁰

- **Diğer Eserleri**

Buhârî'nin *et-Tevârih ve'l-Ensâb*, *Halku ef'âli'l-ibâd*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, *Kitâbü'l-Kirâ'e halfe'l-imâm*, *el-Akîde*, *Ahbâru's-Sıfat*, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, *et-Târîh fi ma'rifeti ruvâti'l-hadîs*, *Esmâu's-Sahâbe*, *Kitâbü'l-Eşribe*, *Birrü'l-Vâlideyn*, *el-Müsnedü'l-Kebîr*, *Kitâbü'l-Hibe*, *Kitâbü'l-Fevâid*, *Kitâbü'l-Mebsût*, *Kitâbü'l-Vuhdan*, *Kitâbü'l-İlâl fi'l-hadîs* gibi birçok diğer önemli eseri bulunmaktadır. Bu eserler, Buhârî'nin hadis ilminden başka farklı alanlara da katkı sağladığını ve İslam bilimlerine olan derin ilgisini gösterir. Ancak bu eserlerin içerikleri ve metinlerinin

²⁷ Hâşim, Hüseyin Abdülmecîd, Çev. Mustafa Taş, "Buhârî'nin Eserleri ve Kitabı'd-Duafâ'i's-sagîr'in Tanıtımı, *Marife*, Yaz (2016): 194.

²⁸ A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/375-376.

²⁹ Elhalaf, Abdulaziz Muhammed, "Buhârî'nin ed-Du'afâ ve ed-Du'afâu's-Sagîr Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S.8 (2018): 232.

³⁰ Hâşim, Buhârî'nin Eserleri ve Kitabı'd-Duafâ, 195.

derinliği konusunda ayrıntılı bir tanıtım yapılmadığı için bu yazıda bahsedilen eserler, Buhârî'nin ilmî mirasını tam anlamıyla yansıtan ana eserleridir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-CÂMÎ‘U’S-SAHÎH VE KİTÂBÜ’T-TEFSÎR’DEKİ DİL BİLİMSEL YORUMLAR

İslâm âlimlerinin çalışmalarında da görüldüğü üzere bilgi kaynağı olarak Kur’ân-ı Kerîm’den sonra Sünnet yer almaktadır. Sünnetin belirleyicisi de hiç şüphesiz hadislerdir. Müslüman âlimler, Hz. Peygamber’e dair bilgiye ulaşabilmek için muteber hadis kaynaklarına müracaat etmişlerdir. *Kütüb-ü Sitte* veya *Kütüb-ü Tis’a* olarak şöhret bulan bu eserlerin başında Buhârî’nin *es-Sahîh* adlı eseri yer almaktadır. Biz de çalışmamızın bu bölümünde öncelikle *es-Sahîh* hakkında kısaca bilgi vererek *Kitâbu’t-Tefsîr* bölümü ve bu bağlamda dil bilimsel yorumları sunmaya çalışacağız.

3.1. el-Câmi‘u’s-Sahîh

İslam âlimleri, Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eserini, Kur’ân-ı Kerîm’den sonra İslam dininin en önemli bilgi kaynaklarından biri olarak kabul etmektedir. Buhârî, bu eseri telif etmeye, hocası İshak b. Râhûye’nin sadece sahih hadisleri içeren muhtasar bir esere duyulan ihtiyacı dile getirmesi üzerine karar vermiştir. Buhârî’nin bu eseri, İslam dünyasında “*Sahîh-i Buhârî*” ismiyle şöhret bulmuş ve hadis literatürünün en seçkin eserlerinden biri olarak kabul edilmiştir.³¹

Eserin tam ismi, İmam Nevevî tarafından “*el-Câmi‘u’l-Müsnedü’s-Sahîhu’l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh ve Sünenihî ve Eyyâmihî*” şeklinde zikredilmiştir.³² İbn Hacer ise eseri “*el-Câmi‘u’s-Sahîhu’l-Müsned min Hadîsi Resûlillâh ve Sünenihî ve*

³¹ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmi‘u’s-Sahîh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/114-123.

³² Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Mâ Temessü ileyhi hâcetü’l-kâri li-Sahîhi’l-İmâmi’l-Buhârî*, (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Beyrut: Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye), 39.

Eyyâmihi” olarak adlandırmıştır.³³

Buhârî, eserini hazırlarken 600 bin civarında hadis arasından seçerek tamamlamış ve dönemin önde gelen hadis âimlerinden Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni ve Yahyâ b. Maîn’e sunmuştur. Zikredilen âimlerin vefat tarihleri dikkate alındığında, Buhârî’nin eserini ölümünden yaklaşık yirmi üç yıl önce tamamladığı anlaşılmaktadır.

Telif süreci ile ilgili rivayetler, Buhârî’nin eserini on altı yıllık bir zaman diliminde tamamladığını göstermektedir. Çalışmalarına Mekke’de başlayan Buhârî’nin, Buhara, Medine ve Basra’da devam ederek eserini yazdığı belirtilmektedir.

el-Câmi‘u’s-Sahîh, fıkıh konularına göre tasnif edilmiş 97 kitaptan ve 3.889 bâbdan oluşmaktadır. İbn Hacer, eserde toplam 9.082 hadis bulunduğunu belirtmiş, bu hadislerin 1.341’inin mu‘allak, 341’inin mütâbî olduğunu, mükerrer hadislerle birlikte sayının 7.397’ye ulaştığını ifade etmiştir. Buhârî, sahih hadislerin yanı sıra, tercemelerde (bab başlıklarında) fikhî görüşlerini, dil bilimsel izahları ve tefsirle ilgili değerlendirmeleri de aktarmıştır.

Buhârî’nin en fazla hadis aldığı hocalar arasında Abdullah b. Yûsuf el-Tinnisî, Yahyâ b. Bukayr ve Ali b. Medîni gibi isimler öne çıkmaktadır. Eserin oluşturulmasında Buhârî, bâb başlıklarının altına fikhî görüşlerini ve bu görüşleri destekleyen rivayetleri yerleştirmiştir. Bundan dolayı hadis âimleri, “*Buhârî’nin fikhî tercemelerinde bulunur!*” diyerek onun fikhî metodolojisine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca, sahih hadisleri açık ifadelerle aktarırken, zayıf rivayetleri de meçhul sigalarla aktarmayı tercih etmiştir.

el-Câmi‘u’s-Sahîh’i doksan binden fazla öğrencisi Buhârî’den bizzat dinlemiştir. Ancak günümüzdeki şekliyle eseri bize aktaran en önemli isim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Firebrî’dir. Firebrî, bu eseri hocasından biri Firebr’de diğeri de Buhara’da olmak üzere iki kez dinlemiştir. Bununla birlikte, eseri rivayet eden önemli isimler arasında Muhammed el-Yûnînî (ö. 701/1301) de bulunmaktadır. Eserin, zamanla rivayetleri artmış ve farklı yazma nüshaları ortaya çıkmıştır.

Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-Sahîh* adlı eseri, sahih hadisleri ihtiva etmesinin yanında,

³³ İbn-i Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Hedyü’s-sâri mukaddimetü Fethi’l-bârî*, thk, Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Dâru Taybe, 2005), I, 11.

özellikle tefsir alanındaki katkılarıyla da dikkat çeker. Eserin *Kitâbü't-Tefsîr* bölümü, âyetlerin tefsirine dair hadisleri sistematik bir şekilde sunmasıyla İslâm dünyasında önemli bir kaynak haline gelmiştir. Bu bölümde, hadislerin lügavî açıklamaları ve fikhî değerlendirmeleri de yer almakta, bu da eseri benzerlerinden ayıran bir özellik olarak öne çıkmaktadır.³⁴

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri, İslam ilim geleneğinde müstesna bir yere sahiptir. Tefsir, fıkıh ve dilbilim gibi farklı alanlarda sunduğu zengin içerik, eseri yalnızca bir hadis derlemesi olmaktan öteye taşıyarak İslâm kültür mirasının temel taşlarından biri haline getirmiştir.

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eseri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra çalışmamızın ana konusu olan *Kitâbu't-Tefsîr*'le ilgili değerlendirmelere geçebiliriz.

3.2. Kitâbu't-Tefsîr

el-Câmiu's-Sahîh'in son bölümleri arasında yer almasına rağmen *Kitâbu't-Tefsîr*, eserin yaklaşık onda birini oluşturan önemli bir bölümdür. Nüsha farklılıklarından dolayı hadis sayısı birbiriyle aynı olmamakla birlikte *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü, *Kitâbu'l-Megâzi* ve *Kitâbu Fedâilu'l-Ku'rân* arasında bulunmaktadır.³⁵

Günümüz nüshalarında³⁶ genel olarak hadisler, 4474 numaralı Fâtiha sûresiyle başlayıp 4977 numaralı Felak suresiyle son bulmaktadır. Bu bağlamda ilgili bölümde toplamda 503 rivâyet yer alırken her bir bâb; Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiûndan aktarılan şekliyle ve sûrelerin meşhur isimleriyle zikredilerek, sûre sayısı da dikkate

³⁴ Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin El-Câmi'u's-Sahîh'i*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015), 100.

³⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh sallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, Thk. Bir Grup Âlim, C. 5, (Mısır/Bulak: el-Matba'atü'l-kübra'l-emîriyye, 1311/1893), 71.

³⁶ İlgili nüsha için bkz; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi Buhârî. *Mevsûatü'l-Hadisi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitte 'Sahîhi'l-Buhârî, Sahîhi'l-Müslim, Sünen-i Ebû Dâvud, Câmiü't-Tirmizî, Süneni'n-Nesâî, Sünen-i İbn Mâce, Dârü's-Selâm: Riyad, 2000.*

alınarak 114 bölüme ayrılmıştır.³⁷

İbn-i Hacer, *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünün sonunda, bu bölümde yer alan hadislerin 548 tanesinin *merfû'* veya *hükmen merfû'* olduğunu belirtmektedir. Bunlardan 465'i muttasıl, diğerleri ise *mua'llak* veya *mua'llak* hükmündedir. Ayrıca, bu hadislerin 448'i mükerrer, 101'i ise tekrarsızdır. Müslim, bu hadislerin bir kısmını Buhârî ile aynı şekilde tahrîc ederken, diğer kısmında muvafakat etmemiştir. Zira bu hadislerin çoğu, İbn-i Abbâs'ın tefsire dair nakillerinden alınmış olup, bunların sayısı da altmış altıdır.³⁸

Buhârî, genel olarak *es-Sahîh*'inde, özel olarak da *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde "*garîbu'l-Kur'ân*" meselesine büyük bir önem atfetmiştir. Bu husus, *es-Sahîh*'de şerh ettiği garîb kelimelerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *Kitâbu't-Tefsîr*, Kur'ân'da anlaşılması gereken garîb kelimelerin izahı hususunda ilgili kimseler için başvurulacak önemli bir kaynak haline gelmiştir. Ayrıca, yirmi sekiz sûrenin tefsirinde, garîb kelimelerin açıklamasıyla yetinmiş ve konuyla ilgili herhangi bir müsned hadis zikretmemiştir. Bu surelerin isimleri şunlardır: en-Neml, Ankebût, Fâtır/el-Melâike,³⁹ el-Hadîd, el-Mücâdele, et-Teğâbun, el-Mülk, el-Hâkka, el-Me'âric, el-Müzemmil, el-İnsân, el-Mutaffifîn, et-Tekvîr, et-Târik, el-Bürûc, el-Ğâşiye, el-Fecr, el-Beled, el-İnşirah, el-Kadr, el-Âdiyât, et-Tekâsur, el-Asr, el-Hümeze, el-Fîl, Kureyş, el-Mâ'ûn, el-Kâfirûn.⁴⁰

Buhârî, *es-Sahîh*'inde toplamda 1528 garip kelimenin açıklamasına yer vermiştir. Bu kelimelerin çoğu *Kitâbu't-Tefsîr*'de yer almakta olup, geri kalan kısmı ise diğer bölümlerde bulunmaktadır. *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde Buhârî'nin şerh ettiği garip kelime sayısı 1180, ilgili bölüm dışında şerh ettiği kelime sayısı ise 348'dir.

³⁷ Müncit, Rıdvan Ebubekir, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsîr* 1. bs. (Amman: Daru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2022), 220.

³⁸ İbn-i Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tlk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1911), VIII, 743.

³⁹ Şehhâte, Abdullah Mahmûd, *Ehdâfî külli sûre ve makâsîdühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: 1986), 319.

⁴⁰ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsîr*, 220.

Buhârî öncesi hadis çalışmalarında, tefsire dair özel bir bölümün yer aldığına dair herhangi bir örneğe rastlanmamaktadır. Buhârî'nin yaşadığı dönemde, özellikle *Kütüb-ü Sitte* müelliflerinin eserlerinde tefsirle ilgili bölümlerin bulunduğu görülmektedir. Buhârî, tefsir anlayışı ve yöntemi itibarıyla bu eserlerdeki tefsir bablarından ve klasik tefsir eserlerinden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır.⁴¹

Bu farklılığın temel sebeplerinden biri, Buhârî'nin özellikle *Kitabu't-Tefsîr* başta olmak üzere *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eserinde yoğun bir şekilde dil bilimsel yorumlara yer vermesidir. Buhârî'nin hadislerini dilsel ve anlam açısından ele alan bu yaklaşımı, onu yalnızca sünen müelliflerinden değil, aynı zamanda dönemin tefsir geleneğinden de farklı bir konuma taşımaktadır.

Buhârî'yi diğer hadis kaynaklarından ayıran bir başka önemli husus, aktardığı bazı bilgileri mu'allak olarak, yani senet zincirini eksik bırakmak suretiyle nakletmesidir. Bu yöntem, muhaddislerin genellikle titizlikle bağlı kaldıkları rivayet zinciri metodolojisinden bir sapma olarak değerlendirilebilir. Ancak Buhârî'nin bu yaklaşımı, özellikle tefsir ve hadis çalışmaları yapanlar için rivayetlerin bağlamını anlamada ve yorumlamada önemli bir kolaylık sağlamıştır. Bu durum, rivayetlerin doğrudan anlam ve içerik bağlamında ele alınmasını mümkün kılarak ilim dünyasında yeni bir yöntem oluşturmuştur.⁴²

Bu bağlamda, Buhârî'nin *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü hem hadis ilmi içerisinde hem de tefsirle ilgili çalışmalar bağlamında kendine özgü bir yapı ve yöntem sunmaktadır. Yine bu bölümü incelediğinde hem bir hadis mecmuası hem bir tefsir bölümü hem de bir garibul kuran lügatçesi intibainı uyandırmaktır.

3.3. el-Câmi'u's-Sahîh'teki Dil Bilimsel Kaynaklar

Kitabu't-Tefsîr hakkında genel bir bilgi verdikten sonra, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde açıklamalarında istifade ettiği hocalarıyla ilgili değerlendirmelere geçebiliriz.

İbn Hacer'e göre, Buhârî'nin dil bilimsel yorumlarda kendilerinden etkilendiği hocaları genel olarak şu kimselerdir: Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 203/), en-

⁴¹ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin kaynakları*, (Ankara: OTTO, 2020), 145.

⁴² A.g.e., 147.

Nadr b. Şumeyl (ö. 203/), Ferrâ (ö. 215/), Ebû Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/). Yukarıda sayılan isimlerin yanında Buhârî özellikle, Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan aktardığı meşhur sahifeyi kullanmış ve bu alanda sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Sahifenin tamamını olmamakla birlikte garîb kelimelerin şerhine dair çokça alıntı yapmıştır.⁴³

1180 garîb kelimeye yer vermiş ve bunların anlamlarını açıklamıştır. Buhârî'nin, rivayet aktarma konusunda izlediği titiz yöntemi, garîb kelimelerin şerhinde de sürdürdüğünü görmekteyiz. Buhârî, özellikle sahabe ve tâbiîn dönemine ait rivayetlere önem vermiştir; çünkü bu nesiller Arapçayı en iyi bilen, vahyin gelişine şahitlik eden ve Peygamber Efendimiz'i s.a. doğrudan dinleme imkânına sahip kişilerdi.

Bu bölümde, Buhârî'nin kullandığı lügavî kaynaklar, kendisinden rivayet ettiği ricâl ve bunların kronolojik sıralaması detaylandırılacaktır. Ayrıca, isnatlı ve isnatsız lügavî rivayetler karşılaştırmalı bir şekilde ele alınacaktır.

Fuad Sezgin isnad yoluyla verilen lügavî yorumların sayısını 450 olarak belirlemiştir ki, aşağıdaki tabloda şöyle gösterilmiştir:

Buhârî'nin isnatsız bir şekilde kendilerinden lügavî nakilde bulunduğu şahıslar ve rivayet sayıları şu şekildedir:⁴⁴

Buhârî'nin garîb kelimelere dair rivayetlerinde kendilerinden istifade ettiği hocalarını sahâbe, tâbiûn ve tâbiûn sonrası olmak üzere üç dönemde inceleyebiliriz. Dil bilimsel bağlamda kendilerinden istifade ettiği rivâyetlerin sayıları, isnadlı⁴⁵ ve isnatsız⁴⁶ şekilde aşağıda tablo olarak gösterilmiştir.

Tablo 3.1: Sahâbe⁴⁷

⁴³ Fuâd Abdalbâkî, Muhammed, *Mu'cemu Garîbu'l-Kur'ân müstehracen min Sahîhi'l-Buhârî*, (Kâhire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî, 1950), 111.

⁴⁴ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî Tercemesi*, C. 9, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), 4160.

⁴⁵ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir*, 227.

⁴⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 148.

⁴⁷ **Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

İsim	İsnatlı Rivayetler	İsnatsız Rivayetler
Abdullah b. Abbâs	198	187
Ömer b. Hattâb	3	3
Abdullah b. Mes'ûd	1	2
Ebû Mûsâ el-Eş'arî	1	1
Abdullah b. Zübeyr	1	1
Ebu' d-Derdâ	1	
Ebû Hüreyre	1	
Zeyd bin Erkam	1	
el-Berâ' b. Âzib	1	
Ebû Mûsâ el-Eş'arî	1	1
Abdullâh b. ez-Zübeyr	1	1
Ali bin el-Hüseyn	3	
Tâvûs	2	
Ebû Ubeyd el-Kâsım bin Sellâm	1	
Ebû Mâlik el-Gifârî el-Kûfî	1	
Yahyâ el-Kattân	1	
ed-Dahhâk	1	

Tablo 3.2: Tâbiûn⁴⁸

Mücâhid b. Cebr	195	144
İkrime el-Berberî	9	12
Ebü'l-Âliye	9	9
Rebî' b. Huseym	1	2
el-Hasen el-Basrî	15	12
Saîd b. el-Müseyyeb	1	2
Katâde İbn Diâme	14	16
İbrahîm en-Neha'î	2	2
Atâ b. Ebî Rebâh	1	1
Ebü Meysere Amr b. Şurahbîl	1	1
Ubeyd b. Umeyr	1	
Ebu Abdullah el-Buhârî	7	
Alkame İbn Kays		1
Ebu Vâil		1
A. İbnu'l-Hüseyn		1
Ubeyd İbn-i Humeyr		1

⁴⁸ **Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3.3: Tâbiûn Sonrası⁴⁹

Süfyân es-Sevrî	1	1
Süfyân b. Uyeyne	10	10

Buhârî'nin isnadlı ve isnadsız kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra genel olarak dil bilimsel bağlamda etkilendiği isimler ve eserleri şunlardır:

3.3.1. Ali b. Ebî Talha ve Sahîfesi

Aslen Cezîre'de doğmakla birlikte Suriye'nin Humus şehrine yerleştikten sonra hayatının sonuna kadar burada ikamet eden Ali b. Ebî Talha'nın⁵⁰ İbn Abbas'tan naklettiği tefsir metni, günümüze ulaşan en eski tefsir belgelerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁵¹ Buhârî, eserinin farklı bölümlerinde ve terâcim kısımlarında, garip lafızların açıklanmasında Mu'âviye b. Sâlih'in, Ali b. Ebî Talha'dan yaptığı rivayetlere sıkça atıfta bulunmuştur. Ancak Buhârî, bu rivayetlerin nakledildiği şahısların isimlerini belirtmemiş; bu rivayetleri muallak bir biçimde “*kâle İbn Abbâs*” veya “*yez-kuru İbn Abbâs*” şeklinde ifade etmiştir.⁵² Bu eser, Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan nakille aktardığı ve ondan da Mu'âviye b. Sâlih ve Abdullâh b. Sâlih tarihiyle Buhârî'nin istifade ettiği tefsir metni olmuştur. Bu isnâd zinciri dışında tefsirin nakli bulunmamaktadır. Ancak zikredilen senedde Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'a ulaşip ulaşmadığı İslâm âlimleri tarafından tenkid edilerek arada bir başka râvînin de olabileceği ifade edilmiştir. Tefsir tarihinde önemli bir yer tutan bu eser her ne kadar zikrettiğimiz sebeple tenkit edilse de Ahmed b. Hanbel ilgili tefsirin önemine işaret ederek methetmiştir.

⁴⁹ **Kaynak:** Araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî Talha Sâlim b. el-Muhârik el-Hâşimî (ö. 143/760).

⁵¹ Müncit, *Mukaddimât fi Târîhi't-Tefsir*, 224.

⁵² İbn-i Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, (Hindistan: Matba'atu Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1908), VII, 340.

3.3.2. Mücâhid b. Cebr ve Tefsîri

Buhârî'nin, İbni Abbas'tan sonra lügavî olarak en çok istifade ettiği müfessir Mücâhid b. Cebr'dir.⁵³ Sahabenin birçoğundan ilim öğrenmekle birlikte Kur'ân eğitimini kölesi olduğu Kays b. Sâib'den almıştır. Daha sonra Abdullah b. Abbâs'la üç defa Kur'ân'ı tefsir ederek ilim tahsil ederek Abullâh'dan sonra Mekke tefsir ekolünün önemli bir temsilcisi olmuştur. İslâm âlimleri tarafından da kendisine itibar edilen Mücâhid, Kur'ân'ı Kur'ân'la ve daha sonra da hadislerle tefsir ederek gerektiğinde akli yorumlarda da bulunmuştur.

Buhârî, ilgili konularda muttasıl senedle yüz kırk dört ve senedsiz olarak da yüz doksan beş olmak üzere toplamda üç yüz otuz dokuz rivâyetle Mücâhid'den nakille lügavî yorumlarda bulunmuştur.

Mücâhid'e ait olduğu ifade edilen Tefsîr günümüze yazma bir nüshayla ulaşmış ve üzerine yapılan doktora teziyle eksikleri giderilerek istifadeye sunulmuştur.

3.3.3. Kâsım b. Sellâm

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm,⁵⁴ Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi olarak bilinir. Öğrencileri arasında Ahmed bin Hanbel, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Buhârî, Tirmizî ve Belâzürî gibi tanınmış kişilerin isimleri söylenmektedir.⁵⁵

3.3.4. Ma'mer b. Müsennâ ve Mecâzü'l-Kur'ân

⁵³ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721)

⁵⁴ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838)

⁵⁵ Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246.

Buhârî'nin istifade ettiği hocalarından birisi de Basra'da dünyaya gelen Ma'mer b. Müsennâ'dır.⁵⁶ Aslen Basra'da doğmakla birlikte Cezîre'de yaşayan ve Yahudi asıllı bir âlim olan Ma'mer, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, neseb ve ahbâr ilimlerinde kendisine müracaat edilen âlim bir kimsedir.

Buhari, *Mecâzu'l-Kur'ân*'dan çokça alıntılar yaparak hem *Kitâbu't-Tefsîr*'inde hem de *es-Sahîh*'in diğer bölümlerinde çeşitli vesilelerle aktarımlarda bulunmuştur.⁵⁷ İlgili konulardaki aktarımlarında bazen Ma'mer'in ismi veya künyesini zikrederken bazen de isim zikretmeksizin dört yüze yakın yerde ondan istifade ettiği görülmektedir.⁵⁸

3.3.5. Ferrâ ve Me'âni'l-Kur'ân

Buhârî'nin istifade ettiği âlimlerden bir diğeri de Ferrâ'dır.⁵⁹ Aslen Kûfe âlimlerinden olan Ferrâ'nın Arap dili ve Kur'ân ilimlerinde döneminin önde gelen isimlerinden olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Yaklaşık yirmi beş eser telif ettiği söylenmekle birlikte eserlerinin sadece dört tanesi günümüze ulaşmıştır. İslâm âlimlerinin de ifade ettiği üzere Buhârî, daha çok Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'dan istifadeyle dil bilimsel yorumlarda bulunmuştur. Ferrâ'dan aktardığı dil bilimsel yorumlarda üçte bir oranında Ma'mer ile ittifak etmiştir.⁶¹

3.4. Garîbu'l-Kur'an

⁵⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?])

⁵⁷ Sezgin, *Buhârî'nin kaynakları*, 151.

⁵⁸ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir*, 230.

⁵⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ' (ö. 207/822).

⁶⁰ Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", 12/406-408.

⁶¹ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir*, 230.

‘*Garîb*’ kelimesi sözlükte; “*uzaklaşma, gitme, bir şeyin sınırı*”,⁶² ‘*vatanından uzak kalmış kişi, nâdir ve tek olan şey, meçhul, kapalı ve mübhem*’⁷⁵ anlamlarında (غ ر ب) maddesi altında ele alınmaktadır.

İstılâhî olarak ise; Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis’lerde geçen ve anlaşılması kâmûs yardımıyla bilinebilecek olan garîb lafızların yorumunu konu alan bilim dalı ve bu dalda telif edilen eserlerin müşterek kullanımına verilen addır. Bu bağlamda ilgili ilim dalına *Garîbu’l-Kur’ân* adı da verilmektedir.⁶³

Kelime veya sözdeki fesâhati bozan kapalılığa garâbet denir. Bu bağlamda garâbetin fesahati bozduğu gibi fesahatin de bozukluğu cümledeki garabetin varlığına delalet eder. Bir kelimenin garîb olarak vasıflandırılması, mevcut dönem şartları müvacehesinde ve o dönemde yaşayan Arap toplumuna göre belirlenirken sonrası dönemlerdeki kullanımlar tanımlamada dikkate alınmaz.⁹¹ Fesâhati bozan garâbet, mananın anlaşılır olmaması ve kelimelerin isti‘mâlden uzak olmasından kaynaklanır.⁹² Garîb lafızlar hasen ve kabîh olmak üzere iki kısma ayrılır:

Garîb Hasen: Kendisinden terkip edilen cümlenin fesahatini bozmayan, Kur’ân’ın indiği zamanda halis Arapların cumhuru tarafından manası bilinen lafızdır. Kur’ân-ı Kerîm ve Hadisi şeriflerde olduğu söylenen bütün lafızlar bu bapandır.⁹³

Garîb Kabîh: “*Vahşî, müteva‘ir*” diye de isimlendirilen türdür. Bu tür lafızlar içerisinde bulunduğu cümlelerin fesahatini bozar. Mutlak olarak kullanılması kusurlu bulunan lafızlardır. Bu tür lafızların manaları Kur’ân’ın nazil olduğu dönemdeki halis Arapların çoğu tarafından bilinmez. Ayrıca bu lafızlar dile ağır gelirken, dil zevkini de bozar. Bu tür “*garîb kabîh*” lafızlar ne Kur’ân-ı Kerîm’de ne de Hadîsler’de bulunmamaktadır.⁹⁴

⁶² Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, tahk işraf: Muhammed Naîm el-Araksûsî, (Dimeşk: Müessestü’r-Risâle, 2009), 119.

⁶³ İsmail Cerrahoğlu, “*Garîbü’l-Kur’ân*”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379-380.

“*Garîb*” kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra konumuz gereği, Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan ve garîb olarak isimlendirilebilecek lafızların kullanım sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:⁶⁴

1. Sahâbe tarafından bazı ayetlerinin maksadı dışında anlaşılması. Örnek olarak Adiy b. Hâtim et-Tâî’nin “*siyah iplik beyaz iplikten ayırt edilene kadar yiyiniz ve içiniz.*”⁶⁵ âyetini siyah ve beyaz ip kullanarak anlamaya çalışması gösterilebilir.⁶⁶
2. Kur’ân’da umûmî mana ifade eden bazı lafızların özel bir mana içermesi sebebiyle farklı anlaşılması. Örnek olarak: “*Îmân ettikten sonra inançlarına zulmü (şirki) karıştırmayanlar; güven onların hakkıdır. Müstakim yolu bulmuş kimseler onlardır.*”⁶⁷ âyeti zikredilebilir. İlgili âyet nâzil olduğunda bu durum ashâba ağır geldi ve Rasûlüllâh’a s.a.: “*Hangimizin imanına zulüm karışmadı ki!*” diye sordular. Hz. Peygamber de onlara âyette aslen kastedilen şeyin ne olduğunu başka bir âyetle şöylece izah ederek; “*Burada kastedilen anladığınız şey değildir. Sizler, Lokmân’ın oğluna söylediğini duymadınız mı? “Şüphesiz şirk çok büyük bir zulümdür.*”⁶⁸ buyurdu ve sahâbeye mana olarak ağır gelen “*imana zulmün karışması*” âyetinin diğer bir âyetle açılarak Hz. Peygamber tarafından kastedilen mananın “*şirk*” olduğu açıklığa kavuşturulmuş oldu.⁶⁹
3. Kur’ân-ı Kerîm’de belli kaidelerle kurallaştırılmamış hükümleri içeren âyetlerin kastettiği mana bakımından izahının yapılmasıdır. Kur’ân’dan çokça örneğini

⁶⁴ Huzami, Muhammed Selâme el-Îsâ, *el-Elfâzu’l-Garîbe fî Kitâbi’t-Tefsîr min Sahîhi el-Îmâm el-Buhârî Dirâse Tefsîriyye*, Mecelletü’l-Kalem, S. 17, S. 48.

⁶⁵ el-Bakara 2/187.

⁶⁶ Rivâyet şu şekildedir: Adiy b. Hâtim şöyle nakletmiştir; “Âyet inince, bir siyah, diğeri beyaz iki tane ip alıp, bunları yastığımın altına koydum. Sahurda bunlara bakıyor, birbirinden ayırt edilecek kadar tan yeri ağarınca yemeği içmeyi bırakıyordum. Sabah olunca, Rasûlüllâh’a s.a. gidip yaptığım şeyi ona haber verdim. O s.a., şöyle buyurdu: “*Senin yastığın ne kadar da büyükmüş! Âyette kastedilen, gündüzün beyazlığı ve gecenin siyahlığıdır. Bunları bir yastığın altına nasıl sığdırırsın!*” Buhârî, “Savm”, 16.

⁶⁷ el-En’am 6/82.

⁶⁸ Lokman 31/13.

⁶⁹ Buhari, “Enbiya”, 41; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/424.

zikredebileceğimiz bu olan durum İslâm âlimleri tarafından da fıkhıta bir metod olarak uygulanmıştır. Mesela yeminin keffâreti ile ilgili orucun peş peşe olup olmaması hususunda ihtilaf edilmiştir. Bu ihtilafın sebebini, Kur’ân-ı Kerîm’de orucun vücûbiyetini emreden ayetlerde bazen peş peşe bazen de ayrı ayrı olduğu üzerine müteaddit defa zikredilmesine rağmen açık bir hüküm beyan edilmemesi olarak kabul edebiliriz.⁷⁰

4. Kur’ân’da mücmel olarak ifade edilen bir lafzın ancak başka bir ayet ya da hadîsle açıklanabilmesi. Konuyla ilgili olarak, namazın nasıl kılınacağına dair Hz. Peygamber’in uygulamaları zikredilebilir.⁷¹

5. Bazı ayetlerde yer alan mübhem ifadelerin yine Kur’ân ve hadîslerle izah edilmesi. Konuyla ilgili olarak Abdullâh b. Abbâs’ın âyette bulunan “*Allah’a ve Rasûlüne hicret etmek niyetiyle evinden çıkan kimse...*”⁷² ifadesinde yer alan “*kimse*” sözüyle kastedilenin kim olduğunu öğrenmek üzere on dört yıl süren gayreti örnek olarak verilebilir.

6. Âyette zahiren anlaşılan bir mananın Rasûlüllâh’ın s.a. açıklamasıyla farklı bir anlamı ifade ettiğinin anlaşılması.

7. Kur’ân’da hakikat ve mecâz ifade eden lafızların yer alması.

8. Kur’ân’da hem lügavî hem de şer’î manaya sahip bir lafzın yer alması. Bu sebeple ilgili lafzın şerhine ihtiyaç duyulması.

9. Kur’ân’ın ihtiva ettiği konular hakkında, müşrik Arapların şüphe uyandırmak gayesiyle apaçık olan konuları görmezden gelmeleri ve bu hususta inat etmeleridir.

10. Müşrik Arapların Kur’ân’ı başarısız ve tutarsız göstermeyi hedeflemeleridir ki bununla ilgili âyette yer alan “*şeceratü’z-zakkûm / zakkum ağacı*”⁷³ ifadesinin karşılığının “*hurma ile yağ*” olduğunu söyleyerek kelimeyi asıl anlamından koparmak

⁷⁰ el-Bakara 2/196.

⁷¹ Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Namazı benden gördüğünüz şekilde kılın.” (Dârimî, “Şalât”, 42; Buhârî, “Ezân”, 18; “Edeb”, 27)

⁷² en-Nisâ 4/100.

⁷³ es-Sâffât 34/64.

istemişlerdir. Kur'ân'da belirtilen on dokuz⁷⁴ cehennem muhafızlarıyla ilgili uydurmaları konuyla ilgili örnek olarak zikredilebilir.

3.5. Garîbu'l-Kur'ân İlminin Önemi

Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili ve edebiyatının zirve yaptığı bir dönemde nâzil olmuştur. Bu dönemin en meşhur şairleri ve belâgat sahasında temâyüz etmiş dil dehâları, Kur'ân'ın nazmı ve üslûbu karşısında hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Dolayısıyla Kur'ân âyetlerinde yer alan hakikat ve mecaz kullanımlarıyla birlikte bazı garîb kelimelerin varlığı, Arapçaya mana derinliği ve ifade zenginliği kazandırmıştır. Bu sebeple, Kur'ân'ın daha doğru ve kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi için garîb lafızların bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Konuya dair tafsilatlı bilgilere çalışmamızın ilgili bölümlerinde yer verileceğinden burada ayrıntıya girilmeyecektir.

Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîflerde geçen garîb lafızlar, temelde dilbilimsel bir mesele olarak karşımıza çıkar. Zira bu metinler, Arap dilinin kaide ve kurallarına tam anlamıyla uygun bir yapı arz eder; dilin usul, kullanım ve ifade tarzları itibariyle dönemin Arap toplumunun örf ve âdetleriyle de tam bir uyum içerisinde⁷⁵.

Bu bağlamda önemli bir noktaya temas etmek gerekir: “Garîb hasen” kavramı, ilk bakışta yalnızca sözlük manasına ircâ edilen lafızlar gibi algılansa da dilciler ve müfessirler bu hususta daha derin bir anlamı vurgulamışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'de “garîb” kavramı, yalnızca lafzın zorluğu veya az kullanılmasından değil; mecaz sanatları, bilhassa istiâre ve benzeri beyânî sanatlar vasıtasıyla meydana gelen delâlet çeşitlerinden kaynaklanmaktadır. Kur'ân'ın Araplara meydan okuyuşu, hareketlerin eksikliği, yerel şivelerle karışması yahut alışılmadık lafızlar ihtiva etmesi gibi sebeplerle değil; belâgat bakımından eşsiz yapısıyla ilgilidir. Zira Kur'ân'ın uzun sûreleri tilâvet edildiğinde, herhangi bir garîb lafızla karşılaşmaksızın sûre bütünüyle anlaşılabilir. Ancak müelliflerin “garîb” konulu eserleri incelendiğinde, bu

⁷⁴ Müddessir 74/30.

⁷⁵ Huzami, *el-Elfâzu'l-Garîbe*, 48.

lafızların varlığı ve mahiyeti hakkında derinlemesine bilgiye ulaşılmaktadır. Bu da çoğunlukla mecaz ve istiâre sanatlarının istifadeye medâr olmasıyla ilgilidir.⁷⁶

Bu çerçevede aşağıdaki âyetler dikkat çekici misaller arasında zikredilebilir:

﴿وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ﴾

“İnkârları sebebiyle buzağı sevgisi kalplerine içirilmiştir.”⁷⁷

﴿قَلَمًا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا﴾

“Ondan ümitlerini kesince, baş başa verip gizlice konuşmak üzere bir kenara çekildiler.”⁷⁸

﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ﴾

“(Ey Muhammed!) Sana emredilene açıkça bildir ve müşriklere aldırma.”⁷⁹

Bu âyetlerde geçen ifadeler, sadece lafzî anlam açısından değil, aynı zamanda mecazî ve istiarelî anlatımlar bakımından da Kur’ân’ın yüksek belâgat düzeyini yansıtmaktadır. “İçirmek”, “kenara çekilmek”, “açıkça seslenmek” gibi fiiller, klasik dilin sıradan kullanımlarından farklı bir şekilde kullanılarak okuyucuda derin bir anlam hissiyatı uyandırmaktadır.

Sonuç olarak, Kur’ân-ı Kerîm’in muhatabı olan ilk dönem Arapları, dili bütün yönleriyle içselleştirmiş, onu bir meleke ve tabî bir yetenek olarak kullanma seviyesine ulaşmış kimselerdi. Bu sebeple Kur’ân’ın ifade biçimleri ve anlam derinliği, onlar nezdinde sözlük vb. araçlara ihtiyaç duyulmaksızın anlaşılabilmekteydi.⁸⁰ Ancak sonraki dönemlerde bu dili sonradan öğrenen topluluklar için, özellikle Kur’ân ve Sünnetin anlaşılmasında garîb lafızlara dair bilgi gerekliliği daha da ehemmiyet kazanmıştır. Bu itibarla garîb lafızlar, güvenilir dil âlimlerinin

⁷⁶ Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. Muhammed Şâkir Ebu Fihri, 3. bs (Kâhire: Matba'atü'l-Medenî, 1992), 396.

⁷⁷ el-Bakara 2/93.

⁷⁸ Yusuf 12/80.

⁷⁹ Hicr 15/94.

⁸⁰ Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avaz Mur'ib, 1. bs (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001)

rivayetlerine dayanarak, nahiv, şiir, belâgat, tefsir ve kıraat gibi ilimlerde müstakil bir araştırma alanı hâline gelmiştir.

3.6. Garîbu'l-Kur'ân Bağlamında Vaz' Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen garîb lafızların mahiyetini hakkıyla kavrayabilmek için dikkatle ele alınması gereken önemli kavramlardan biri de “vaz”dır. Arap dilinde “vaz” terimi, bir lafzın belirli bir anlamı ifade etmesi amacıyla konulması anlamına gelir. Bu terim, semantik bağlamda dilin oluşumu ve anlam kazandırma süreçlerini açıklamada temel bir fonksiyon icra eder. Vaz', klasik dilcilik geleneğinde genel olarak dört kategoride incelenmektedir: lügavî (sözlük anlamı), ıstilahî (terimsel), örfî (örfî/yerel) ve şer'î (dîni/şer'î) vaz'..⁸¹

3.6.1. Lügavî Vaz'

Lügavî vaz', bir lafzın Arap toplumunda belirli bir nesne ya da eyleme doğrudan karşılık gelecek şekilde ilk anlamının tespit edilmesidir.⁸² Meselâ, bir çocuğa “Zeyd” isminin verilmesi veya bir cana kıyma fiiline “القتل” (öldürmek), acı vermeye yönelik fiile “الضرب” (dövmek) denilmesi gibi kullanımlar bu kategoriye girer. Burada lafız ile karşılığı olan anlam arasında doğrudan ve aslî bir ilişki bulunmaktadır. Bu tür vaz'lar genellikle dilin doğal evrimi içerisinde, konuşur topluluklarca ortak biçimde kabul edilerek yerleşmiştir.

3.6.2. Şer'î Vaz'

⁸¹ Muhammed Salih Sürücü, “Vaz' İlmi ve El-'Ucâletü'r-Rahmiyye” (İnceleme ve Değerlendirme) [The Science of Wad' and “el-'Ucâletü'r-Rahmiyye” (Study and Review)]. Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal 13 (December 2019): 557-590. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/issue/50393/585259> [23.09.2023]

⁸² Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rifât*, thk. İbrahim el-Ebyârî, (Dâru'r-Rayyân lit'türâs), 326.

Şer'î vaz', bir lafzın sözlük anlamından farklı olarak, İslâm'ın nüzul süreciyle birlikte dinî-literer bir muhtevaya bürünmesi neticesinde kazandığı özel anlamdır. Bu anlam, Kur'ân ve Sünnet metinlerinde açık veya zımnî biçimde yer almakta ve zamanla fakihler, müfessirler ve diğer İslâm ilim ehli tarafından da benimsendiği için sabit bir terim hâline gelmektedir. En meşhur örneklerinden biri "salât" kelimesidir. Bu kelime, ilk anlamı itibariyle dua ve yakarış demek iken, şer'î vaz' ile birlikte belirli şartları, vakitleri ve rükünleri olan bir ibadet anlamını kazanmıştır.⁸³

3.6.3. İstılâhî Vaz'

İstılâhî vaz', bir lafzın ilk vaz' edildiği sözlük anlamının dışına çıkılarak, belirli bir ilim dalı yahut uzmanlık sahasında özel bir anlam yüklenmesi sürecidir. Bu tarz vaz'lar, genellikle ilim çevrelerinin ortak kullanımı neticesinde yerleşik hale gelir. Örneğin, "fâil" ve "mef'ûl" kelimeleri nahiv ilminde özne ve nesne anlamında, "hakikat" ve "mecaz" ise belâgat ilminde lafzın anlam düzeylerini ifade etmek üzere teknik terimler olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımlar, dilin uzmanlaşması ve ilimlerin gelişmesiyle birlikte semantik alanların daraltılması ya da özelleştirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.⁸⁴

3.6.4. Örfî Vaz'

Örfî vaz', halkın bir lafzı lügavî anlamından daha özel ya da farklı bir anlamda kullanması suretiyle oluşur. Bu tarz vaz'larda dilin günlük kullanım içerisindeki dönüşümü söz konusudur.⁸⁵ Örneğin, "الحادثة" kelimesi lügavî olarak "sonradan olma, meydana gelme" anlamına gelirken, örfî kullanımda "trafik kazası, afet, felaket" gibi

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), "صلاة" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "صلو" md.

⁸⁴ Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-HârizmîFuru, *el-Mufasssal fi san'ati'l-i'rab*, (Beyrut, Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 12-14.

⁸⁵ İsfahanî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, "حادثة" maddesi; İsfahân, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye)

anlamlarda kullanılmaktadır.⁸⁶ Bu tür örfî vaz'lar, toplumların dil ile kurduğu ilişki çerçevesinde zamanla standartlaşan kullanımlardır.

Bu bağlamda Karâfî'nin Vaz', İsti'mâl ve Haml Kavramları Üzerine Yaklaşımı ise şöyledir; meşhur Mâlikî fakih ve usûl âlimlerinden Şihâbüddîn el-Karâfî (ö. 684/1285), dilin anlam üretme sürecine dair yaptığı tahlillerde üç temel kavrama dikkat çekmektedir: vaz' (lafzın konulması), isti'mâl (kullanım) ve haml (anlam yükleme). Karâfî, "الاستعمال من صفة المتكلم، والحمل من صفة السامع، والوضع قبلهما" (İsti'mâl, konuşanın sıfatıdır; haml, dinleyenin özelliğidir; vaz' ise her ikisinden önce gelir) şeklindeki temel kaidesiyle bu üç aşamanın zamansal ve mantıksal sıralamasını ortaya koymuştur.⁸⁷

Karâfî'ye göre: Vaz', bir lafzın belirli bir anlama delâlet etmesi amacıyla konulmasıdır. Örneğin, bir kimseye "Zeyd" adının verilmesi, dilsel bağlamda yapılan bir vaz' işlemidir.

İsti'mâl, bir kelimenin, vaz' edildiği mana kastedilerek kullanılması hâlinde hakikat; vaz' edildiği mananın dışında, aralarında bir ilgi bulunan başka bir mana kastedilerek kullanılması durumunda ise mecaz olur.⁸⁸

Haml, dinleyicinin, konuşanın sözlerinden ne kastettiğine veya sözün ihtiva ettiği anlamlara dair zihninde oluşan kanaattir. Bu bağlamda, haml konuşanın maksadı ile değil, dinleyenin anlama faaliyetinin bir neticesi olarak değerlendirilir.⁸⁹

Karâfî ayrıca, naklî vaz' konusuna da değinmiş ve bunu üç başlık altında sınıflandırmıştır:

Şer'î vaz': "Salât" kelimesi gibi, Kur'ân ve Sünnet ile kazanılmış dinî anlamlar.

⁸⁶ Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısrî, *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*, (Âlemü'l-Kütüb, 1367/1948), I, 48

⁸⁷ A.g.e., II, 15

⁸⁸ Zeydân, Abdülkerîm Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, (Bağdad: Mektebetü'l-Kuds, 1985), 35.

⁸⁹ Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani, *İrşadü'l-fuhul ila tahkiki'l-hak min ilmi'l-usul*, thk. Ebû Musab Muhammed Bedri, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1992), 123.

Genel örfî vaz‘: “Dâbbe” kelimesinin zamanla sadece kara hayvanları için kullanılması gibi örnekler.

Özel örfî vaz‘: Belirli bir ilim ehli arasında kullanılan ve başkalarının o anlamı bilmediği terimsel kullanımlar. Örneğin, kelâm âlimlerinin “cevher” ve “araz” kavramlarını özel anlamda kullanmaları gibi.

Son olarak, Karâfî’nin verdiği örnekle konuyu özetlemek yerinde olacaktır: Kur’ân’daki "القرء" kelimesi, lafzen hem “hayız” hem “temizlik” anlamlarına gelebilir. Malikîler bu lafzı “temizlik”, Hanefiler ise “hayız” olarak anlamışlardır. Bu farklılık, lafzın hamledilmesindeki yoruma dayalı ihtilafı açıkça göstermektedir. Şâfîî ise delilsiz durumda müşterek lafzın her iki anlamı da içerdiğini kabul ederek lafzı müştemil (kapsayıcı) biçimde değerlendirmiştir.⁹⁰

3.6. Kitâbü’t-Tefsîr’deki Lügavî Yorumlar

İmam Buhârî’nin el-Câmi‘u’s-Sahîh adlı eserinde yaklaşık bin beş yüz kadar lügavî malzeme yer almakta olup, bu malzemenin önemli bir bölümü *Kitâbü’t-Tefsîr* başlığı altında toplanmıştır. Bu dilsel açıklamaların doğru anlaşılması, Buhârî’nin metodolojisinin ve genel anlamda sahih hadislerin yorumlanmasının daha iyi kavranmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

3.6.1. Müterâdif Kelimelerin Tefsiri

Kitâbü’t-Tefsîr bölümünde garîb ve anlamı kapalı lafızlara dair yapılan açıklamalarda, İmam Buhârî’nin sıkça **müterâdif** (eş anlamlı) kelimelere müracaat ettiği görülmektedir. Bu yaklaşım, anlamı netleştirmek ve okuyucuya lafzın kapsamını daha iyi kavratmak amacını taşımaktadır. Bu sebeple, önce "terâdüf" kavramı üzerinde durulmalıdır.

⁹⁰ Karâfî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî, *ez-Zehîre*, thk: Muhammed Hacci, Said A'rab, Darü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1994, I, 57; İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, II, 721.

3.6.2. Terâdüf Kavramı

Terâdüf (الترادف), köken olarak "ر د ف" kökünden türemiş olup, "arka arkaya gelmek, birbirini takip etmek" anlamına gelir.⁹¹ İstilahî anlamda ise, yapı bakımından farklı olsa da mana itibarıyla aynı olan iki veya daha fazla kelimeye terâdüf denir.⁹² Örneğin, "الحنطة", "البر" ve "القمح" kelimeleri yapı bakımından farklı, ancak mana itibarıyla (buğday) aynıdır. Terâdüfün karşıtı ise **müşterek** (مشترك) olup, bir lafzın birden fazla farklı anlama sahip olması durumunu ifade eder.⁹³

Dil âlimleri arasında tam anlamıyla terâdüfün varlığı hususunda ihtilaf vardır.⁹⁴ Terâdüf kabul eden âlimler arasında **Sîbeveyh** (ö. 180/796),⁹⁵ **İbn Cinnî** (ö. 392/1002),⁹⁶ ve **İbn Hâleveyh** (ö. 370/980)⁹⁷ gibi isimler bulunmaktadır.⁹⁸

Öte yandan, terâdüf reddeden âlimler arasında ise **Sa'leb** (ö. 291/904),⁹⁹ **İbn Fâris** (ö. 395/1004),¹⁰⁰ ve **Beydâvî** (ö. 685/1286)¹⁰¹ gibi mütefekkirler yer almaktadır.¹⁰²

⁹¹ Kazvîni, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, (Mustafa el-Babi el-Halebi: Kahire, 197), II, 503.

⁹² İrâkî, Veliyyüddin Ebu Zür'a Ahmed b. Abdurrahim el-İrâkî, *el-Gaysu'l-Hâmi' Şerhu Cem'i'l-Cevâmi'*, 1. bs., thk. Tâmir Hicâzî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 161.

⁹³ Âmidî, Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 3. bs. (Şam: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982), I, 18.

⁹⁴ Bağdâdî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, 4. Baskı (el-Heyetu'l-Mısıriyye el-Âmme li'l-Kitâb), 4. bs, II, 312.

⁹⁵ Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Sîbeveyhi", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130/134.

⁹⁶ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/397-400.

⁹⁷ Hüseyin Tural, "İbn Hâleveyh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/14-16.

⁹⁸ Orhan Oğuz, *Kur'an'ı Kerîm'de Terâdüf*, (Yozgat: 2016), 16.

⁹⁹ İsmail Durmuş, "Sa'leb", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25-27.

¹⁰⁰ Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/479-481.

¹⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

¹⁰² A.g.e., 29.

Terâdüf kabul edenlere göre, dilde eş anlamlı kelimeler tabii bir olgudur ve bir kavramın farklı lafızlarla ifade edilmesi, mananın zenginliğini artırır. ¹⁰³ Terâdüf reddedenler ise, farklı lafızların farklı derecelerde anlam farklılıkları taşıdığını ve tam eşanlamlılık bulunmadığını savunmuşlardır. ¹⁰⁴

İbn Fâris, *Mekâyisü'l-Lüga* adlı eserinde bu hususa dikkat çekmiş ve örnekler vermiştir: Meselâ, içi dolu bir kadeh için “كأس”, içi boş ise “فدح”; sapı olan maşrapa “كوز”, sapı olmayan kaba ise “كوب” denir. Toprağın nemli hâline “سرى”, kuru hâline “تراب” ismi verilmektedir. ¹⁰⁵

3.6.3. Müterâdif Lafızların Tefsirde Kullanımı

İmam Buhârî, garîb lafızları açıklarken çoğu zaman müterâdif kelimeler kullanarak, ilgili lafzın daha anlaşılır hâle gelmesini sağlamıştır. Bu yaklaşımı birkaç örnek üzerinden inceleyelim:

فَاطِرُ، الْبَدِيعُ، الْمُبْتَدِعُ، الْبَارِئُ، الْخَالِقُ

Tefsir ilminde müterâdif (eş anlamlı) lafızların kullanımı, özellikle garîb lafızların açıklanmasında müfessirler açısından önemli bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, İmam Buhârî'nin garîb kelimelere dair getirdiği lugavî yorumlarda müterâdif kelimeler vasıtasıyla açıklama yapması dikkat çekici bir husustur. Bu yaklaşımı Yusuf Suresi 101. ayette yer alan “فاطر” lafzı bağlamında açıkça görmek mümkündür. Ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır:

رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ ۚ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ ۖ

تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَأَلْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ

¹⁰³ Oğuz, *Kur'ân'ı Kerîm'de Terâdüf*, 19.

¹⁰⁴ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahîm Selîm, (Kâhire: Dâru'l-İlmi Ve's-Sekâfe, t.y.), 66.

¹⁰⁵ Huzami, *el-Elfâzu'l-Garîbe*, 59.

“Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve sözlerin yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri var eden! Dünyada da âhirette de benim velim sensin. Beni Müslüman olarak vefat ettir ve beni salih kulların arasına kat!”¹⁰⁶

Bu ayette geçen “فاطر” lafzı, tefsir geleneğinde “yaratma”¹⁰⁷ anlamı çerçevesinde değerlendirilmiş olup, bu anlamı pekiştirmek amacıyla şu müteradif lafızlarla açıklanmıştır: “الْبَدِيعِ، الْمُبْتَدِعِ، الْبَارِئِ، الْخَالِقِ”.¹⁰⁸ Bu bağlamda her bir lafzın kök yapısı ve semantik alanı şu şekildedir:

فاطر: “ف-ط-ر” kökünden türeyen bir ism-i fâildir. Bu kök, “yarmak,¹⁰⁹ açılmak, ortaya çıkmak, süt sağmak”¹¹⁰ gibi anlamlara gelir. “فاطر” ise yaratma eyleminin başlangıcını, yani varlık âlemini yokluktan ortaya çıkaran anlamını taşır.

المبتدع ve البدیع: Her ikisi de “ب-د-ع” kökünden türemiştir. “البدیع”, sülâsî yapıdan gelen bir sıfat-ı müşebbehe olup “örneksiz, benzersiz yaratıcı”¹¹¹ anlamındadır. “المبتدع” ise ifti‘âl babından bir ism-i fâil olup¹¹² “hiçbir örneğe dayanmadan yeni bir varlık meydana getiren” anlamı taşır.

¹⁰⁶ Yusuf, 12/101.

¹⁰⁷ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, IX, 31.

¹⁰⁸ İbn-i Hacer, *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, XIII, 377.

¹⁰⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 456.

¹¹⁰ Kazvînî, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, IV, 510.

¹¹¹ A.g.e., I, 609.

¹¹² Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, (Kuveyt: Vizâratü’l-İrşâd), XXX, 307.

البارئ: “ب-ر-أ” kökünden türeyen bir ism-i fâil olup “yaratmak ve uzaklaşmak”¹¹³ manalarına gelir. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)¹¹⁴, bu lafzı “ayıplardan ve noksanlıklardan uzak bir biçimde yaratma”¹¹⁵ olarak yorumlamaktadır.

الخالق: “خ-ل-ق” kökünden gelen bir ism-i fâildir. Bu kökün iki temel anlamı vardır: “takdir etmek” ve “yaratmada düzgünlük/pürüzsüzlük sağlamak”¹¹⁶ Bu anlamlar çerçevesinde “الخالق”, varlıkları hikmetli ve ölçülü bir biçimde yaratan zât anlamını ifade eder.¹¹⁷

Bu beş lafız incelendiğinde, her birinin yaratma eylemini çeşitli yönleriyle ifade ettiği görülmektedir. Bazıları yaratmanın başlangıcını (فَاطِر), bazıları benzersizlik vasfını (الْبَارِئِ), bazıları ise yaratmanın kemalini ve ayıplardan uzak oluşunu (الْبَدِيعِ, الْمُبْتَدِعِ) vurgular. Dolayısıyla bu lafızlar arasında anlam itibariyle bir yakınlık bulunmakla birlikte, her birinin semantik tonlaması ve teolojik bağlamda üstlendiği mana farklılık arz etmektedir. Ancak tüm bu farklılıkların merkezinde müşterek bir anlam unsuru olarak “**yaratma**” fiili yer almaktadır.

“يَجْمَعُونَ ve يُسْرِغُونَ

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen garîb kelimelerin tefsirinde müteradif lafızların kullanımı, özellikle erken dönem müfessirlerin sıklıkla başvurduğu bir yöntemdir. İmam Buhârî, bu bağlamda “يَجْمَعُونَ” kelimesini “يُسْرِغُونَ” şeklinde açıklamış ve böylelikle lugavî tefsirin önemli bir örneğini ortaya koymuştur.¹¹⁸ Söz konusu lafız, Tevbe (Berâe) Sûresi’nin ilgili bir ayetinde geçmektedir. Ayet şu şekildedir

¹¹³ Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, I, 675.

¹¹⁴ Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365.

¹¹⁵ Ebüssuûd, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabî), I, 102.

¹¹⁶ Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, II, 213.

¹¹⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 880.

¹¹⁸ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 63.

لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأًا أَوْ مَغْرَبًا أَوْ مَدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ

“Şayet sığınacak bir yer ya da barınacak mağaralar ya da sokulacak bir delik bulsalar, hızla koşarak oraya giderlerdi.”¹¹⁹

Arap dilinde “يجمحون” fiili, “ج-م-ح” kökünden türemiş olup “şiddetle ve hızla gitmek,¹²⁰ hayvanın gem vurulamaz biçimde süratle koşması”¹²¹ gibi anlamlara gelir. Bu fiil, özellikle bir hareketin kontrolsüz ve güçlü bir şekilde gerçekleşmesini ifade eder. Bu yönüyle hem sürat hem de taşkınlık içeren bir anlam katmanı bulunmaktadır. İmam Buhârî, bu kelimeyi tefsir ederken “يسرعون” lafzını kullanmıştır. Bu kelime ise “س-ر-ع” kökünden türeyen ve if’âl babında muzâri bir fiildir. Anlam itibariyle “acele etmek, hızla hareket etmek” mânâsını taşır. Ayrıca Arapça’da “suyun süratle akması” veya “yağmurun şiddetli bir şekilde yağması” gibi örnek kullanımlarda da bu fiilin hız ve taşkınlık çağrışımlarıyla kullanıldığı görülmektedir.¹²²

Her iki lafız da semantik olarak sürat ve ivmeli hareket anlamı taşımakta olup, Buhârî’nin bu tercihi kelimenin anlamını daha anlaşılır kılma gayesi taşımaktadır. Ancak dikkat çekici bir nokta, “يجمحون” lafzının aynı zamanda frenlenemeyen bir hız veya kontrol dışı hareket iması taşımasıdır. “يسرعون” ise bu yönüyle daha genel ve nötr bir hız ifadesidir.

Dolayısıyla Buhârî’nin bu tefsiri, hem kelimenin temel anlamına işaret etmekte hem de Kur’ân dilinin özlü yapısını lugavî olarak şerh etmektedir. Bu tür müteradif kullanımlar, özellikle garîb kelimelerin anlam dünyasını genişletmek ve açıklık kazandırmak açısından klasik tefsir usûlünde önemli bir yere sahiptir.

فَضْرَهُنَّ ve قَطَّعَهُنَّ

¹¹⁹ Tevbe, 9/57.

¹²⁰ Kazvînî, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, I, 376.

¹²¹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 880.

¹²² Halîl b. Ahmed, *Kitabu’l-‘Ayn*, I, 330.

İmam Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inde yer alan **Kitâbu't-Tefsîr** bölümünde, Bakara Sûresi'nin "أَيُّدُ أَحَدِكُمْ أَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ" ¹²³ ayeti ile isimlendirdiği bab başlığı altında, bir ayette geçen "فَضْرَهُنَّ" kelimesini "قَطَعَهُنَّ" lafzıyla açıklamıştır. İlgili âyet şöyledir:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولِمُ تُوْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِيَنَّكَ سَعْيًا وَاعْلَمَنَّ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"Bir zaman İbrahim şöyle demişti: "Ey Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster." Allah: "Ölüyü dirilttiğime inanmadın mı?" buyurdu. İbrahim: "Evet, inandım, fakat kalbim tam bir şekilde mutmain olsun diye sordum." dedi. Allah (c.c) buyurdu ki, kuşlardan dört cins al ve iyice gözden geçirdikten sonra kendi elinle parçala ve her dağ başına onlardan bir parça koy. Sonra onları çağır; koşarak sana geleceklerdir. Bil ki Allah, dilediği her şeyde gâlibtir, hikmet sahibidir." ¹²⁴

Bu âyette, Hz. İbrâhîm'in, ölülerin diriltilme keyfiyetini görmek istemesi üzerine Allah Teâlâ'nın ona kuşlardan dört tanesini alıp kendisine alıştırmasını ve ardından onları keserek parçalara ayırıp her bir parçasını farklı dağlara koymasını emrettiği bildirilmektedir. Burada geçen "فَضْرَهُنَّ" fiili, Buhârî tarafından "قَطَعَهُنَّ" şeklinde tefsir edilmiştir. ¹²⁵

"فَضْرَهُنَّ" kelimesinin kökü hakkında dil âlimleri arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte, genellikle "صور" (şekillendirmek, suret vermek) veya "صير" (çevirmek, yönlendirmek, alıştırmak) köklerinden türediği kabul edilir. ¹²⁶ Sözlüklerde bu kökün

¹²³ el-Bakara 2/266.

¹²⁴ Bakara, 2/260.

¹²⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Sahîh*, VI, 31.

¹²⁶ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 497.

anlamları arasında “*imâle/yönlendirme, kesme*”¹²⁷ “*damm/katma*”¹²⁸ gibi manalar yer almaktadır.

“*قَطَعَهُنَّ*” ise “*ق-ط-ع*” kökünden gelen ve doğrudan “kesmek, parçalara ayırmak” anlamına sahip olan bir fiildir. Buhârî’nin bu kelimeyi, “*فَضْرَهُنَّ*” lafzının tefsirinde kullanması, ayetteki fiilin mecazî veya karmaşık anlamını açıklığa kavuşturma maksadına yöneliktir.¹²⁹

Kıraat âlimleri arasında “*فَضْرَهُنَّ*” lafzının kıraatine dair birtakım farklılıklar gündeme gelmiş, bazı okuyuşlarda lafzın “*فَضْرَهْن*” şeklinde şedde ile okunduğu da rivayet edilmiştir. Ancak cumhur kıraat imamı tarafından tercih edilen okuyuş, Buhârî’nin esas aldığı veçhile “*فَضْرَهُنَّ*” şeklindedir. Kıraat farklılıklarının anlamı etkileyip etkilemediği hususu tartışmalı olmakla birlikte, genel eğilim bu farkın tefsire kayda değer bir tesirinin bulunmadığı yönündedir.¹³⁰

Ayetteki lafızlar bağlamında düşünüldüğünde, “*فَضْرَهُنَّ*” kelimesi yalnızca “kesmek” değil, aynı zamanda “kendine alıştırmak, yöneltmek, sahiplenmek” gibi eylemleri de kapsayan bir anlam bütünlüğüne sahiptir. Buhârî’nin bunu “*قَطَعَهُنَّ*” lafzıyla açıklaması, ayetin ilerleyen kısmında yer alan “... *ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا* ...” ifadesiyle uyumludur. Zira bu ifadede kuşların bedensel parçalarının dağlara yerleştirilmesinden söz edilmektedir. Bu da “*فَضْرَهُنَّ*” lafzının hem alıştırmak hem de parçalara ayırma eylemini içerdiği yorumunu destekler.

Sonuç olarak, Buhârî’nin burada müteradif bir ifadeyi tercih ederek yaptığı lugavî açıklama, garîb bir lafzın hem literal hem de bağlamsal yönlerini açığa çıkarmaktadır.

¹²⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 427.

¹²⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitabu’l-‘Ayn*, V, 150.

¹²⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kamus’ul-Muhît*, 752.

¹³⁰ Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, (Mekke: Daru’t-terbiyeti ve’t-Turas), V, 495.

Buda, onun Kur'ân'daki dilsel derinliği kavrama ve aktarma konusundaki titizliğini gösteren örneklerden biridir.

Yukarda yaptığımız açıklamalardan sonra “فَصْرُهُنَّ” lafzının meallere yansımalarının şu şekilde olduğunu görmekteyiz:

Kur'ân-ı Kerîm'in Bakara Sûresi 260. ayetinde yer alan “فَصْرُهُنَّ” ifadesi, hem lafzî hem de bağlamsal olarak tefsir ve tercüme açısından yansımalarına göz atacak olursak. Bu ifadenin anlamlandırılması, ayette geçen Hz. İbrâhîm'in kuşları alıp parçalama ve onları dağlara yerleştirme emri bağlamında değerlendirilmektedir. İlgili lafzın anlam yönüyle farklılık arz eden yönleri, çağdaş meal çalışmalarına da yansımış durumdadır. Aşağıda, farklı mütercimlerin bu ifadeye verdiği anlamların mukayeseli bir değerlendirmesi yapılmaktadır:

- **Abdûlbâki Gölpınarlı**, “onları kesip paramparça et, parçalarını birbirine kat” ifadesini tercih ederek hem parçalama eylemini hem de parçalardan yeni bir bütün oluşturmayı vurgulamıştır. Bu anlam, “فَصْرُهُنَّ” kelimesinin *katma ve şekillendirme* anlamlarıyla da örtüşmektedir.
- **Ali Fikri Yavuz**, bu fiili “iyice gözden geçirdikten sonra kendi elinle parça parça yap” şeklinde çevirmiştir. Burada fiile *dikkatli inceleme ve ardından kesme* anlamları yüklenmiştir.
- **Bayraktar Bayraklı**, “onlara sana itaat etmeyi öğret” şeklindeki çevirisiyle, lafzın anlamını fiziksel bir parçalama eylemi olmaktan çok *eğitim ve alıştırma* anlamına kaydirmiştir. Bu tercih, “صير” kökünün “*yöneltme, yönlendirme, meylettirme*” anlamıyla irtibatlıdır.
- **Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan meallerde**, ilgili kelime “onları kendine alıştır, sonra onları parçala” şeklinde çevrilmiştir. Bu yaklaşım, hem “*itaatkâr hâle getirme*” hem de “*bedensel parçalama*” eylemlerini birleştiren kapsamlı bir anlam sunmaktadır.
- **Edip Yüksel**, “onları iyice incele (farklı özelliklerini tanı)” ifadesiyle lafzı tamamen soyut bir anlam düzleminde ele alarak, fiziksel eylemlerden ziyade zihnî bir yönelimi merkeze almıştır.

- **Hasan Basri Çantay** ise, “onları kendine alıştır, sonra (kesip hamur yapıp) her parçasını bir dağın üzerine bırak” tercümesiyle, kelimeye hem *alıştırma* hem de *parçalama ve biçimlendirme* anlamlarını birlikte yüklemiştir.
- **Elmalılı Hamdi Yazır**, “onları kendine çevir” şeklindeki sade ifadesiyle, lafzı yönlendirme ve teveccüh anlamında yorumlamıştır. Bu çeviri, “فَضْرُهُنَّ” ifadesinin “çevirmek, yöneltmek” gibi anlamlarını esas alır.

Söz konusu meal örnekleri, “فَضْرُهُنَّ” lafzının anlam yönüyle zengin bir semantik potansiyele sahip olduğunu ve mütercimlerin bu kelimeye verdikleri manaların, kelimenin kök anlamı, bağlamı ve geleneksel tefsirlerdeki izahlarla ilişkili olarak şekillendiğini göstermektedir. Bazı mütercimler lafzı **fiilî/parçalama** anlamıyla, bazıları ise **manevî/alıştırma-yönlendirme** anlamıyla değerlendirmiştir.

3.6.4. Hakikat ve Mecâzî Mana İçeren Kelimelerin Tefsîri

Arap dilinin temel ifade biçimlerinden olan **hakikat** ve **mecâz** kavramları, yalnızca edebî sanatlar açısından değil, aynı zamanda tefsir ilminde de önemli bir yer tutmaktadır. Bu iki ifade tarzı, Kur’ân-ı Kerîm başta olmak üzere Sünnet metinlerinde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İmam Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu’t-Tefsîr” bölümünde yer alan lugavî açıklamalar incelendiğinde, bazı kelimelerin hem hakikat hem de mecâzî bağlamda yorumlandığı görülmektedir. Konuyla ilgili örnekler geçmeden önce, söz konusu iki kavramın terimsel çerçevesine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Hakikat: Etimolojik olarak “hakikat”, Arapça “حَقَق” kökünden türemiş olup, “sabit ve değişmeyen gerçek” anlamına gelmektedir.¹³¹ Istilâhî anlamda ise hakikat, bir lafzın vaz‘ edildiği (ilk olarak konulduğu) anlamda ve herhangi bir karîneye ihtiyaç duymadan doğrudan kullanılmasına denir.¹³² Mesela, “الأسد” (aslan) kelimesiyle

¹³¹ Ali Bulut, *Belâgat Meânî – Beyân – Bedî*, 2. Baskı, (İstanbul, İFAV yayınları 2014), 196.

¹³² Sekkâkî, Ebû Ya’kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, 1. Baskı, terc, Zekeriya Çelik, (İstanbul, Litera Yayınları 2017), 409.

doğrudan vahşi yırtıcı hayvanın kastedilmesi, hakikat kullanımına örnek teşkil eder. Bu tür kullanımlar, lafzın zihindeki ilk ve yerleşik çağrışımla örtüşür.

Mecâz: “Mecâz” kelimesi ise “geçmek, aşmak” anlamlarına gelen “جاز” fiilinden türemiş olup, lugavî olarak “geçilen yer” anlamında kullanılır.¹³³ Belâgat ilminde mecâz, bir lafzın, vaz‘ edildiği ilk anlamdan farklı bir manada, arada bir ilişki kurularak ve bu anlam değişimini sağlayan bir karîne ile başka bir manada kullanılmasını ifade eder.¹³⁴ Örneğin, cesur bir kimseye mecazen “aslan” denilmesi gibi. Bu tür kullanımlar genellikle teşbih, vurgulama (tekid) veya anlam genişliği gibi retorik amaçlara hizmet eder.¹³⁵

Buhârî’nin dilsel incelikleri gözetilen metodolojisinin bir yansıması da bazı Kur’ân lafızlarını açıklarken hem hakikî hem de mecâzî boyutlarını değerlendirerek, okuyucunun anlamı çok yönlü kavramasına zemin hazırlasında görülmektedir.

Bu bağlamda, hakikat ve mecâz anlamlar taşıyan lafızların tefsiri, yalnızca dilsel değil, aynı zamanda semantik, bağlamsal bakış açısını gerekli kılar. Aşağıda, bu tür kelimelere dair *Kitâbu’t-Tefsîr* bölümünden bazı örnekler sunulacaktır.

إِنْتِيَا/أَتَيْنَا ve اَعْطَيْنَا/أَعْطَيْنَا

İmam Buhârî’nin *Kitâbu’t-Tefsîr* bölümünde yer alan dilsel yorumlar, Kur’ân lafızlarının sadece sözlük anlamlarıyla sınırlı kalınmadan, bağlamsal ve mecâzî anlamlarının da dikkate alındığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın dikkat çekici örneklerinden biri, Fussilet Sûresi’nin 11. âyetinde yer alan “إِنْتِيَا” ve “أَتَيْنَا” kelimelerinin tefsirinde karşımıza çıkmaktadır.

İlgili âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

¹³³ Bulut, *Belâgat Meânî*, 197.

¹³⁴ Abdulkâhir el-Cürcânî, *Esrâru’l-Belâga*, 1. Baskı, Terc. Zekeriya Çelik, (İstanbul, Litera yayımları 2018), 418.

¹³⁵ Bağdâdî, *el-Hasâis*, II, 444.

“Sonra (yüce Allah), duman halindeki göğe yönelerek ona ve arza: “İkiniz de isteyerek veya istemiyerek gelin.” dedi. Onlar da: “Biz isteyerek geldik.” dediler.”¹³⁶

Bu ayette gök ve yere hitaben “*isteyerek veya istemeyerek gelin*” buyruğu (إِئْتِيَا), onların “*itaatkâr bir şekilde geldik*” cevabıyla (أَتَيْنَا) yanıtlanmaktadır.

“إِئْتِيَا” “*ikiniz gelin*” kelimesi “أَتَى” fiilini tesniye muhatap emridir. “أَتَيْنَا” ise mâzî sığasında bir fiildir. Kelimenin manasına baktığımızda “*kolayca gelmek*” anlamına gelmektedir.¹³⁷

Buhârî ise bu kelimeleri yorumlarken hakîkî manası olan “*gelmek*” yerine ona mecâzî bir anlam yükleyerek “أَعْطَيْنَا/أَعْطَيْنَا” “*vermek*” olarak açıklamıştır.¹³⁸ Bu durumda Yer ve semânın içinde bulundurduğu, yıldızlar, gezegenler, nehirler vb. unsurları vermesi çıkarması manası anlaşılmaktadır.

“إِئْتِيَا” kelimesi, “أَتَى” fiilinden türetilmiş olup, tesniye (ikilik) sigasında emir kipidir ve “(siz ikiniz) gelin” anlamına gelir. Aynı fiilin mâzî (geçmiş zaman) sigasında çoğul hâli olan “أَتَيْنَا” ise “*geldik*” manasını ifade eder. Bu kullanım, lafzın hakîkî anlamına işaret etmektedir ve “*kolaylıkla gelmek, yönelmek, hazır olmak*” gibi anlamlarla kullanılagelmiştir.

İmam Buhârî, bu kelimeleri yalnızca zahirî anlamlarıyla değerlendirmemiş; onlara bağlama bağlı olarak **mecâzî bir anlam** da yüklemiştir. Buhârî’nin bu ayeti tefsir ederken “أَعْطَيْنَا / أَعْطَيْنَا” (verin / verdik) şeklindeki lafızları tercih etmesi, onun Kur’ân’daki bazı ifadeleri teşbihî yahut isti’âre (ödünçleme) yöntemiyle anlamaya meyilli olduğunu göstermektedir.

Bu yorum tarzı, gök ve yerin, kendi bünyelerinde mevcut olan yıldızlar, gezegenler, bitkiler, sular ve benzeri unsurları ortaya koyması, adeta onları Allah’ın kudretiyle

¹³⁶ Fussilet, 41/11.

¹³⁷ İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi ’l-kur’ân*, 60.

¹³⁸ Buhârî, *el-Câmi ’u’l-Müsnedü ’s-Sahih*, VI, 167.

“sunması” anlamında değerlendirilmiştir. Böylece “**gelmek**” fiili, “**vermek, ortaya koymak, itaate boyun eğmek**” gibi daha soyut ve mecâzî anlamlara evrilmiştir.

Bu yaklaşım, klasik belâgat ilminde **mecâz-ı mürsel** kapsamında değerlendirilebilecek bir örnektir. Zira burada fiilin asli anlamı değil, onunla ilişkili bir sonucu veya gayesi kastedilmiştir. Gök ve yerin fiilen “gelmesi” değil; Yüce Yararıcı’nın emrine boyun eğerek içindekileri ortaya koyması söz konusudur.

نِكَاحٌ ve مَسَّ، مَسَّ، إِفْضَاءٌ

İmam Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu’t-Tefsîr” bölümünde yer alan rivayetlerden biri, bazı Kur’ân kelimelerinin lugavî (sözlük) anlamları ile bağlamsal (ıstılâhî/mecâzî) anlamları arasında kurulan ilişkiye dair önemli bir örnek sunmaktadır. Buhârî, Mâide Sûresi tefsiri kapsamında İbn Abbas’tan şu rivayeti nakletmiştir:

"لمَسْتُمْ", "تَمَسُّوهُنَّ", "واللاتي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ", "الإفضاء" ifadeleri, nikâh (cinsel birliktelik) anlamına gelir."¹³⁹

Bu rivayet, zikredilen kelimelerin sözlük anlamlarının ötesinde, Kur’ân bağlamında mecâzî bir boyut kazandığını ortaya koymaktadır. Aşağıda bu kelimeler geçmiş olduğu ayet bağlamı ve meali verildikten sonra hem etimolojik kökenleri hem de tefsirî işlevleriyle ele alınmıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا
وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا
فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا

*“Ey İman edenler! Sarhoşken, ne söylediğinizi bilene kadar, cünüb iken, yolcu müstesna gusledene dek namaza yaklaşmayın. Hasta veya seferde iseniz yahut biriniz ayak yolundan gelmişseniz veya kadınlara yaklaşmışsanız ve bu durumlarda su bulamamışsanız tertemiz bir toprağa teyemmüm edin, yüzlerinize ve ellerinize sürün. Allah affeder ve bağışlar.”*¹⁴⁰

¹³⁹ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 50.

¹⁴⁰ Nisa, 4/43.

“لَمَسَ” Arap dilinde “ل-م-س” kökünden türeyen bu fiil, lugavî olarak “*elle dokunmak, bir şeyi temas yoluyla aramak*” anlamlarına gelir.¹⁴¹ Bu fiil, genellikle dolaylı bir dokunma ya da cinsel temas iması taşıyan bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Kur’ân’da geçen “أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ” (Nisâ, 4/43) ifadesi, fakihler ve müfessirler arasında ya “elle temas” ya da doğrudan “cinsel münasebet” anlamında yorumlanmıştır.

“لَمَسَ” Kelimesi “م-س-س” kökünden türetilmiş olan bu fiil, “*elle doğrudan dokunmak, temas etmek*” anlamındadır.¹⁴² “لَمَسَ” kelimesine göre daha doğrudan ve fizikî bir temas vurgusu içerir.¹⁴³ Nitekim bu fiil, cinsel temas anlamında da kullanılmış ve bazı müfessirlerce “nikâh” anlamında değerlendirilmiştir.¹⁴⁴

“إِفْضَاءٌ” Bu fiil “ف-ض-ي” kökünden gelmektedir ve sözlükte “açılmak, ulaşmak, iç içe geçmek” gibi anlamları ihtiva eder. Kur’ân’da geçen “وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ”¹⁴⁵ ayetindeki kullanım, teşbih yoluyla karı-koca arasındaki cinsel yakınlığı ifade etmektedir. Tefsir ve fıkıh literatüründe “أَفْضَى الرَّجُلُ إِلَى امْرَأَتِهِ” ifadesiyle bu anlam yaygın biçimde yer almıştır.¹⁴⁶

“دَخُولٌ” kelimesi lugavî anlamda “*bir yere girmek*”yi ifade eder. Ancak “*kadının yanına girmek*” şeklindeki kalıp ifadesi, evlilik sonrası cinsel ilişkiyi karşılayan bir mecâz hâline gelmiştir. Bu mecâz, sadece Arapça dilinde değil, klasik fıkıh metinlerinde de yaygın olarak yer edinmiştir.

Söz konusu dört lafız, lugavî anlamları itibarıyla “*dokunmak, temas kurmak, iç içe geçmek, girmek*” gibi fiilleri ifade ederken, Kur’ân bağlamında cinsel yakınlık ve

¹⁴¹ Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, VII, 268.

¹⁴² Kazvîni, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, V, 271.

¹⁴³ İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, 767.

¹⁴⁴ Bakara, 2/236.

¹⁴⁵ Nisâ, 4/21.

¹⁴⁶ Kazvîni, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, IV, 508.

nikâhın tamamlanması anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kullanım, Kur'ân'daki dilin yüksek belâgat seviyesiyle ilişkili olup, insanî ve mahrem gerçeklikleri doğrudan değil, zarif ve mecâzî bir ifade tarzıyla yansıtma biçimidir. Buhârî'nin bu lafızları böyle bir anlam çerçevesi içerisinde değerlendirmesi, onun lugavî duyarlılığını ve semantik derinliği dikkate alan bir tefsir yaklaşımına sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁷

اليقين: الموت

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu't-Tefsîr” bölümünde, Kur'ân'daki bazı kelimelere yaptığı lugavî açıklamalar arasında **Hicr Sûresi 99. âyetinde** geçen “اليقين” lafzına dair yorumu dikkat çekicidir. İlgili âyette şöyle buyrulmaktadır:

وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ

“Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et.”¹⁴⁸

İmam Buhârî bu ayette geçen “اليقين” (yakîn) kelimesini “الموت” (ölüm) olarak tefsir etmiştir.¹⁴⁹ Bu yorum, ilgili lafzın bağlamda mecâzî bir anlamla kullanıldığını ortaya koymaktadır.

“اليقين” kelimesi, “ي-ق-ن” kökünden türetilmiş olup, lugavî anlamda **şüphenin tamamen ortadan kalkması**, kesin bilgiye ulaşılması demektir. Arap dilinde bu kök, zıddı olan “şekk” (şüphe) kavramına karşılık gelir ve zihnî kesinliği, tereddütsüz inancı ifade eder.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî – Dâru'l-Fikr), XVIII, 200.

¹⁴⁸ el-Hicr 15/99.

¹⁴⁹ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Sahîh*, VI, 82.

¹⁵⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, VII, 268.

Ancak ayette bu kelimenin “ölüm” anlamında kullanılması, lugavî değil, **mecâzî** bir kullanıma işaret etmektedir. Zira ölüm, insanoğlunun tecrübe ettiği en kesin hakikatlerden biridir; hakkında hiçbir şüphe bulunmaması ve gerçekleşme zorunluluğu sebebiyle “yakîn” kavramıyla eşleştirilmiştir. Böylece “yakîn” burada, ölüm anına kadar ibadet etme zorunluluğunu vurgulayan bir ifade hâline gelir.

İbn Abbas, Mücâhid ve Katâde gibi erken dönem müfessirler de bu lafzı Buhârî gibi “ölüm” anlamında yorumlamışlardır. Bu yorum tarzı, Kur’ân’da bazı soyut kavramların, somut ve şüphesiz olgularla eşleştirilerek mecâzî bir dil inşasına başvurulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla “yakîn” kelimesinin burada ölümle anlamdaş hâle getirilmesi, kelimenin semantik çerçevesiyle çelişmemekte, aksine onun en üst düzeydeki uygulama alanına işaret etmektedir.¹⁵¹

İmam Buhârî’nin “اليقين” kelimesini “ölüm” olarak açıklaması, Kur’ân’daki bazı kelimelerin bağlamla kazanmış oldukları mecâzî anlamların klasik lugavî karşılıklarını aşabildiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Kur’ân’ın dilsel derinliğine duyulan vukûfiyetin ve kelimelerin bağlama göre semantik yöneliminin başarılı bir örneğini yansıtmaktadır.

3.7. Müşterek Lafızların Tefsiri

Dillerin tabiatında var olan en belirgin özelliklerden biri, bazı kelimelerin birden fazla anlam ifade edebilme kabiliyetidir. Türkçede bu durum “çok anlamlılık” yahut “çok anlamlı kelimeler” şeklinde adlandırılırken, Arap dilinde bu olgu “iştirâk” terimiyle ifade edilmekte; ilgili lafızlara da “müşterek” (ortak) kelimeler denilmektedir. Müşterek lafızlar, sözlükte birden çok farklı manaya delâlet eden, ancak bu anlamlar arasında lafzî bir öncelik veya ayrıcalık taşımayan kelimelerdir.¹⁵²

¹⁵¹ İbn-i Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 384.

¹⁵² Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-lugati ve envâihâ*, thk. Fuâd Ali Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1998), I, 292.

Klasik Arap dilciliğinde “مُشْتَرَك” terimi, “ش-ر-ك” kökünden türeyip ifti‘âl babına ait olan “إِشْتِرَاك” mastarından gelen bir ism-i mef‘ûl olup, sözlük anlamı itibarıyla “birden fazla öznenin ortaklığına konu olan şey” anlamına gelmektedir.¹⁵³ Filolojik terminoloji açısından müşterek lafız, bir lafzın tek bir telaffuz ve yazılış biçimiyle, aralarında mana ilgisi olmayan birden çok farklı anlama aynı düzeyde delâlet etmesi şeklinde tanımlanır.¹⁵⁴

Bu tür kelimelere örnek olarak “العين” lafzı verilebilir. Zira bu kelime; “göz, su kaynağı, casus, altın, öz ve bir şeyin kendisi” gibi birçok anlama gelebilmektedir.¹⁵⁵ Bu anlamlardan hangisinin kastedildiği ise, ancak bağlam (siyâk-sibâk), delalet, kullanım alanı ve bazen de semantik karîneler vasıtasıyla anlaşılabilir.

İmam Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-Sahih* adlı eserinin “Kitâbu’t-Tefsîr” bölümünde yer alan dilsel yorumları incelendiğinde, onun müşterek lafızları tefsirî bir dikkatle ele aldığı görülmektedir. Buhârî, bu tür kelimelerin Kur’ân’daki anlam zenginliğini ortaya koymak maksadıyla, farklı kullanımlarına işaret etmiş ve yorumlarında bağlamsal anlamlara odaklanmıştır.

Müşterek lafızlar, sadece kelime düzeyinde değil; anlam derinliği ve tefsirî yaklaşımlar açısından da önemli meseleler doğurur. Zira bir lafzın farklı mânâlara gelebilme ihtimali hem fikhî hükümler hem de akidevi yorumlar üzerinde doğrudan etkili olabilmektedir. Bu nedenle Buhârî gibi muhaddis ve müfessirlerin bu tür kelimelere yaklaşımı hem lugavî bilgi birikimini hem de yorumdaki hassasiyeti göstermektedir.

Aşağıda, Buhârî’nin müşterek lafızlara dair yaklaşımını örneklendiren bazı ayet yorumlarına yer verilecektir.

الحسيب: المحاسب – الكافي

¹⁵³ Mehmet Kasım Erden, Arap Dilinde İştirâk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi, İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı 17, 2023, S. 87.

¹⁵⁴ Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-lugati ve envâihâ*, I, 292.

¹⁵⁵ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, XXXV, 440.

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eserinde anlam zenginliğine sahip müşterek lafızlar arasında yer verdiği kelimelerden biri de “الحسب”¹⁵⁶ lafzıdır. Buhârî bu kelimeye, farklı bağlamlarda iki yerde yorum getirmiştir. Bunlardan ilki, Kitâbu't-Tefsîr bölümünde, Nisâ sûresinin bir âyeti bağlamında şu şekilde yer alır:

وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا

“Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha güzeliyle veya aynı selâmla karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır.”¹⁵⁷

{حَسِبًا} “Hasîben: Kâfiyen” (Yani: “Hesap görücü” ifadesiyle “yeterli olan” anlamı kastedilmiştir).¹⁵⁸

İkinci kullanım ise yine *Sahîh-i Buhârî*'nin başka bir bölümünde, vasiyetlere dair hükümlerin yer aldığı bir babda geçmekte ve şu şekilde ifade edilmektedir:

{حَسِبًا} “Hasîben” kelimesiyle “kâfiyen” (yeterli olan) manası kastedilmiştir.”¹⁵⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, İmam Buhârî burada “الحسب” kelimesine “kifayet eden, yeterli olan” anlamını vermeyi tercih etmiştir. Bu yorum, lafzın sadece hesap görme anlamını değil, aynı zamanda Allah Teâlâ'nın kullarına yeterli olması, koruması ve onları lütfuyla kuşatması gibi mecâzî ve kapsamlı bir anlam katmanına işaret etmektedir.¹⁶⁰

“الحسب” kelimesi, “ح-س-ب” kökünden türeyen ve “فعيل” vezninde gelmiş bir sıfat-ı müşebbehedir. “حسب” kökü Arap dilinde, temel olarak “saymak, hesaplamak, ölçmek, yeterli olmak” gibi anlamlara sahiptir.¹⁶¹ Buna bağlı olarak “hasîb”, hem “hesap gören

¹⁵⁶ en-Nisâ, 4/86.

¹⁵⁷ En-Nisa 4/86.

¹⁵⁸ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Sahîh*, VI, 47.

¹⁵⁹ A.g.e., IV, 9.

¹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 312.

¹⁶¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VII, 591.

/ muhâsebeci (المحاسب)”, hem de “kifayet eden / yeterli olan (الكافي)” anlamlarını içeren müşterek bir lafız niteliğindedir.¹⁶²

Kur’ân-ı Kerîm’de bu kelimenin geçtiği bağlamlarda hangi anlamın öne çıkarılacağı, çoğu zaman siyâk ve sibâk (öncesi ve sonrası) dikkate alınarak belirlenir. İmam Buhârî’nin yorumunda tercih ettiği “كافي” anlamı, Allah Teâlâ’nın kullarına olan mutlak yeterliliğini ve koruyuculuğunu vurgulamak bakımından semantik yönden derinliklidir.

İlgili lafzın Türkçe Meallere Yansıması şöyle olmuştur; Çağdaş Türkçe meallerde bu kelime genellikle “hesap gören”, “hesaba çeken”, “hesaplayıcı” gibi anlamlarla tercüme edilmiştir. Bu çeviriler, lafzın “muhâsebeci” anlamına vurgu yapmakta, ancak Buhârî’nin tercih ettiği “yeterli olan” anlamını doğrudan yansıtmamaktadır. Bu durum, lafzın çok anlamlı (müşterek) yapısının tercümeğe yansıyan sınırlılığını da gözler önüne sermektedir.

İmam Buhârî’nin “الحسيب” lafzına yüklediği anlam, sadece lafzın sözlük karşılığına değil, aynı zamanda Kur’ân’daki bağlamsal kullanımlarına dayanan derinlikli bir yaklaşımdır. Bu örnek, tefsirde müşterek lafızların ne kadar dikkatle ele alınması gerektiğini ve bağlamın mana tayinindeki belirleyici rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

الوراء: الخلف – الأمام

İmam Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-Sahîh* adlı eserinde tefsir ettiği müşterek lafızlardan bir diğeri de “الوراء” kelimesidir.¹⁶³ Buhârî, bu lafzı İbrâhîm Sûresi’nin tefsiri çerçevesinde ele almıştır. Ayeti kerime ve ilgili açıklama şu şekildedir:

يَنْجِرُّهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَمِيٍّ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ

“Yutmaya çalışacak, boğazından geçiremeyecek, ölüm ona her taraftan gelecek ve ölmeyecek, öünde de şiddetli bir azâb.”¹⁶⁴

¹⁶² Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyîsi ‘l-luga*, II, 59.

¹⁶³ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 79.

¹⁶⁴ İbrahim, 17/14.

Yani, “min verâ’ihî” (onun ardından) ifadesi “önünde” anlamına gelir.

Bu açıklama, Buhârî’nin “الوراء” kelimesine alışılmışın dışında bir anlam yüklediğini, yani lafzın “ön” (أمام) manasında da kullanılabileceğini kabul ettiğini göstermektedir. Böylece kelimenin lugavî çerçevesi ile bağlamsal kullanımı arasında bir anlam genişliği oluşturulmuş olmaktadır.

“الوراء” kelimesi, “و-ر-ي” kökünden türeyen ve Arap dilinde hem “arka” hem de “ön” anlamlarına gelebilen müşterek bir lafızdır.¹⁶⁵ Klasik lugatlerde bu kelimenin, anlamın yönüne bağlı olarak bağlamdan çözümlenmesi gerektiği vurgulanır. Aynı kelimenin, hem bir nesnenin gerisinde kalan yeri hem de önünde kalan bölgeyi ifade edebilmesi, Arapçadaki semantik esnekliğin tipik bir örneğidir.

İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* adlı eserinde “وراء” lafzını açıklarken, onun “önce” ve “sonra” yönleriyle kullanılabildiğini, kelimenin konum bilgisinden çok, konumla kurulan ilişkisel anlatımı yansıttığını belirtmektedir.¹⁶⁶

İlgili kelime hakkında Buhârî’nin Yorumu ve Meal Farklılıkları ise şöyledir; İmam Buhârî’nin tefsirinde “وراء” kelimesine “ön” anlamı yüklemiş olması, lafzın müşterek yapısının bir yansımasıdır. Bu tercih, ayetin bağlamına göre anlam belirlemenin klasik bir örneği olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu lafzın Türkçe meallere yansıması da oldukça çeşitlidir:

- Abdülbaki Gölpınarlı: “ileride”
- Ali Fikri Yavuz: “arkasından”
- Bayraktar Bayraklı: “bundan öte”
- Diyanet İşleri Başkanlığı (eski ve yeni): “arkasından”
- Türkiye Diyanet Vakfı Meali: “bundan ötede”

¹⁶⁵ Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, II, 59.

¹⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, I, 312.

- Elmalılı Hamdi Yazır: “arkasından”
- Hasan Basri Çantay: “önünden”
- Mustafa İslamoğlu: “onun arkasından”

Bu çeşitlilik, kelimenin bağlama göre farklı şekillerde anlaşılabilceğini göstermekte olup, aynı zamanda tercüme faaliyetinin anlam yönlendirme sorumluluğunu da gözler önüne sermektedir. Buhârî'nin "ön" anlamını tercih etmiş olması, klasik tefsirlerde lafzın semantik potansiyelini kullanan bir yaklaşımı temsil eder.

“الوراء” kelimesi, Arap dilindeki müşterek lafızlardan biri olarak, anlam tayininde bağlamın belirleyici rolünü açıkça ortaya koyar. Buhârî'nin bu lafza yüklediği “ön” anlamı, Kur’ân’daki lafızların çok katmanlı yapısını ve klasik müfessirlerin bu yapıyı yorumlamadaki dirayetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu örnek, müşterek lafızların tefsirde nasıl yönlendirici ve çoğul anlamlara açık bir yapı sergilediğini de göstermektedir.

المَسَّ: النَّكَاحُ – الْجُنُونُ

Kur’ân-ı Kerîm’in *Bakara Sûresi* 275. âyetinde geçen “المَسَّ” lafzı, klasik Arap dilinde çok anlamlı (müşterek) lafızlardan biri olarak değerlendirilmiştir. İmam Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu’t-Tefsîr” bölümünde yer alan ilgili ayetin tefsirinde bu kelimeye dair bir açıklama yapmaktadır. Ayette şöyle buyrulmaktadır:

وَيَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ

“Şeytan çarpması ile sersemlemiş kimse gibi davranırlar.”¹⁶⁷

İmam Buhârî, bu ayette geçen “المَسَّ” kelimesini “الجنون” (delilik, aklî melekelerin yitimi) olarak yorumlamıştır.¹⁶⁸ Böylece lafzın hakiki (sözlük) anlamı olan “dokunmak” fiilinden hareketle, onun mecâzî ve örfî anlam alanlarına yönelmiş, kelimenin Kur’ân’daki bağlamsal kullanımına dayalı olarak anlam belirlemiştir.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/275.

¹⁶⁸ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 32.

“المَسَّ” kelimesi, “م-س-س” kökünden türemiş olup, lughat anlamıyla “elle dokunmak, temas etmek” manasına gelir.¹⁶⁹ Bu anlam, doğrudan fiziksel bir temas olabileceği gibi, Arap örfünde ve İslamî literatürde zamanla “cin çarpması (delilik hali)” ve “cinsel ilişki” gibi daha soyut, mecâzî kullanımlara da kapı aralamıştır.¹⁷⁰ Nitekim bu kökten gelen bazı ifadeler Kur’ân’da da bu ikinci anlamlar bağlamında kullanılmıştır. Örneğin:

- “لَمْ يَمَسَّسْنِي بَشَرٌ” (Âl-i İmrân, 3/47): “Bana hiçbir insan dokunmamıştır” ifadesiyle cinsel temas kastedilmiştir.
- “مِنَ الْمَسِّ” (Bakara, 2/275): Cin çarpması ve delilik bağlamında mecâzî kullanım.

Bu farklı anlam düzeyleri, müşterek lafız kavramı kapsamında değerlendirilmiş ve kelimenin taşıdığı anlamın tayininde bağlam (siyâk-sibâk) en belirleyici unsur olmuştur.

İmam Buhârî’nin “المَسَّ” kelimesini “الجنون” (delilik/çarpılma hali) olarak açıklaması, müfessirler arasında da yaygın olarak benimsenen bir yorumdur. Nitekim Taberî, Kurtubî, Râzî gibi klasik müfessirler de bu lafzın burada “cin çarpması” veya “şeytânî bir etkiyle deliliğe düşme hali” anlamında kullanıldığını belirtmişlerdir.¹⁷¹

Bu anlam hem kelimenin Kur’ân’daki diğer kullanımlarından hem de Arap dilinin örfî yapısından hareketle desteklenmiştir. Özellikle islâm öncesi dönemde yaygın olan cin-şeytan tasavvuru bağlamında bu kelimenin delilikle ilişkilendirilmesi, kültürel arka planla da uyumludur.

“المَسَّ” kelimesi, çok anlamlılığı ve bağlam içi değişkenliği dolayısıyla tefsirde dikkatle ele alınması gereken lafızlardan biridir. İmam Buhârî’nin bu kelimeye “delilik/çarpılma” anlamı vermesi, onun tefsirinde lafzın çok anlamlı yönünü dikkate aldığını ve bağlam temelli bir anlam yorumunu tercih ettiğini göstermektedir. Bu

¹⁶⁹ Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyisi’l-luga*, V, 271.

¹⁷⁰ İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi’l-Kur’ân*, 767.

¹⁷¹ Aynî, *‘Umdetü’l-kârî*, XVIII, 131.

yaklaşım, Kur’ân’daki müşterek lafızların tefsirinde bağlam analizinin ne derece belirleyici olduğunu da açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

كَتَبَ: حَفِظَ، فَرَضَ

İmam Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu’t-Tefsîr” bölümünde, Âli İmrân Sûresi bağlamında yer alan “سَنَكْتُبُ” kelimesini yorumlarken şu açıklamayı yapmaktadır:

{سَنَكْتُبُ} سَنَحْفَظُ “‘Yazacağız’ ifadesiyle ‘koruyacağız / hıfzedeceğiz’ anlamı kastedilmiştir.”¹⁷²

Bu yorum, Buhârî’nin lafzın zahirî (sözlük) anlamından hareketle değil, mânâ telâzümü (anlam gerekliliği) yoluyla yaptığı tefsire örnek teşkil etmektedir. Burada Buhârî, Kur’ân’daki “yazmak” fiilinin yalnızca literal anlamıyla değil, onun neticesi olan muhafaza (hıfz) anlamıyla birlikte düşünülmesi gerektiğini ima etmektedir.

Arapçada “كَتَبَ” fiilinin asıl anlamı, bir şeyi bir araya getirmek, satıh üzerine işaretlemek, kayıt altına almak şeklinde tanımlanır.¹⁷³ Bu anlam çerçevesinde fiil, yazmakla birlikte emretmek, farz kılmak, tespit etmek, belgelemek gibi çeşitli anlamlarda da kullanılır. Nitekim Kur’ân’da birçok yerde “كُتِبَ عَلَيْكُمْ...” (üzerinize farz kılındı) gibi kalıplarla bu geniş anlam alanı kendini göstermektedir.¹⁷⁴

“سَنَكْتُبُ” kelimesi de sarf bakımından muzâri fiilin gelecek zaman kipiyle (س) kullanılmasıyla “yakın gelecekte yazacağız, kaydedeceğiz” anlamını taşır. Ancak

¹⁷² Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, V, 33.

¹⁷³ Kazvîni, *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luga*, V, 158.

¹⁷⁴ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, 699.

Buhârî, bu kelimeyi “سَنَحْفُظُ” (koruyacağız, hıfzedilecektir) şeklinde tefsir etmek suretiyle anlamı daha üst bir düzlemde, sonuç odaklı olarak yorumlamıştır.

İmam Buhârî'nin burada başvurduğu tefsir yöntemi, kelimenin literal (hakiki) anlamı ile ona gerektirdiği (lâzım gelen) başka bir anlam arasında telâzüm ilişkisi kurmaktır. Zira yazmak fiili, doğal olarak koruma, saklama, kayıt altına alma eylemlerini de beraberinde getirir. Dolayısıyla, bu türden lafızlarda anlam, yalnızca sözlük düzleminde değil, semantik neticeleriyle birlikte değerlendirilir.¹⁷⁵

Meallere Yansıması

Çağdaş Türkçe meallerde bu kelime genellikle “yazacağız”, “kaydedeceğiz”, “hesaba geçireceğiz” gibi ifadelerle çevrilmiştir. Bu çeviriler lafzın zahirî karşılığını yansıtmakta; ancak Buhârî'nin işaret ettiği “hıfz” yani zihnî ve levhî muhafaza anlamı, doğrudan tercümelere yer almamaktadır. Bu fark, tefsirî yorum ile meâl arasında bulunan yöntemsel ayrılığı da gözler önüne sermektedir.

İmam Buhârî'nin “سَنَكْتُبُ” kelimesine yüklediği anlam, Kur'ân'ın lafızlarının sadece sözlük anlamlarıyla değil, o lafzın bağlam içindeki semantik telâzümü dikkate alınarak da tefsir edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, lafzî yorumun ötesine geçerek, Kur'ân'daki anlam katmanlarının çok boyutlu şekilde anlaşılmasına olanak sağlar.

قَضَى: حَكَمَ، أَمَرَ، خَلَقَ

Kur'ân'daki müşterek lafızlardan biri olan “قَضَى” kelimesi, Arap dilinin semantik zenginliğini ve tefsir ilmindeki bağlamsal yorum ihtiyacını gösteren önemli bir örnektir. İmam Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu't-Tefsîr” bölümünde, İsrâ (Benî İsrâîl) Sûresi bağlamında yer alan bu kelimeyi detaylı biçimde açıklamış ve farklı âyetlerde aldığı çeşitli anlamlara işaret etmiştir. Buhârî'nin tefsirinde zikrettiği bu açıklamalar, kelimenin bağlama göre değişen anlam boyutlarını ortaya koymaktadır.

İlgili rivayette Buhârî, şu ifadeleri kullanmaktadır:

¹⁷⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVIII, 136.

وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ: أَخْبِرْنَا هُمْ أَنَّهُمْ سَيُفْسِدُونَ، وَالْقَضَاءُ عَلَىٰ وُجُوهِ...

“Ve kazaynâ ilâ Benî İsrâîl”¹⁷⁶: Yani onlara (Benî İsrâîl’e) haber verdik ki onlar (ileride) yeryüzünde bozgunculuk çıkaracaklardır. “قضاء” kelimesi ise birçok anlama gelir:

1. “وَقَضَىٰ رَبُّكَ”: Burada “emretti” anlamındadır.
2. “إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ”: Bu kullanımda “hüküm verdi” anlamı taşır.
3. “فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ”: Bu bağlamda ise “yarattı” anlamındadır.¹⁷⁷

“قضى” fiili, Arapça’da “bir işi tamamlamak, sonuca ulaştırmak, hüküm vermek” gibi temel anlamlar taşır. Bununla birlikte Kur’ân’da kullanım bağlamına göre farklı anlamlara da gelmektedir. Bu anlam çeşitliliği, kelimenin “müşterek lafız” statüsünde olduğunu gösterir.

Buhârî’nin değerlendirmesinde bu kelimeye yüklenen dört temel anlam şöyle özetlenebilir:

- “أخبر” (haber verdi): Kelimenin, bir bilgi iletme fiili olarak değerlendirilmesi.
- “أمر” (emretti): İlâhî buyruk içeren ayetlerde kullanımı.
- “حكم” (hüküm verdi): Adalet ve kıyametle ilgili bağlamlarda tercih edilen anlam.
- “خلق” (yarattı): Yaratılışın tamamlandığına işaret eden ayetlerdeki mecâzî kullanım.¹⁷⁸

Bu bağlamda “قضى” fiili, hem sözlü bir bildirim hem ilâhî hükümlerliliği hem de yaratılış fiilini ifade edecek şekilde geniş bir semantik alan içinde

¹⁷⁶ İsrâ, 17/4.

¹⁷⁷ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 83.

¹⁷⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “قضى” maddesi.

değerlendirilmektedir. Bu tür kullanımlar, lafzın bağlamla şekillenen mana vecihlerini ortaya koyar.

İmam Buhârî'nin “قَضَى” kelimesine dair yaptığı bu tefsir, Kur'ân'daki müşterek lafızların anlamlarının yalnızca sözlük bilgisiyle değil, bağlam (siyâk-sibâk), semantik telâzüm ve kullanım örnekleri ile belirlenebileceğini ortaya koymaktadır. Buhârî'nin bu yorumu hem dilsel hem de tefsirî metot bakımından klasik İslâm ilimlerinde derinlikli bir yaklaşımı temsil etmektedir.

3.8. Bazı Zamirlerin Mercilerine Dair Buhârî'nin Tefsirî Yorumları

Arapça dilinin en dikkat çeken yapısal özelliklerinden biri, tekrarı önleyen ve anlamı yoğunlaştıran zamir sistemidir. Zamirler, bir varlığın veya kavramın ismini tekrar etmeden ona işaret etmek suretiyle cümledeki ifade yapısını sağlar. Ancak bu özelliğiyle birlikte zamirlerin kime veya neye döndüğü, yani mercii (referans noktası), çoğu zaman cümle bağlamına göre anlaşılır ve bazen karışıklığa neden olabilir. Bu sebeple özellikle Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan zamirlerin doğru anlaşılması, tefsir açısından büyük bir önem arz eder.

İmam Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin “Kitâbu't-Tefsîr” bölümünde, bazı âyetlerdeki zamirlerin hangi varlık ya da anlamı işaret ettiğine dair açıklamalar yapmıştır. Onun bu konudaki beyanları, dilsel çözümleme ile tefsir yönteminin nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Aşağıda Buhârî'nin örnek verdiği bazı zamir kullanımları yer almaktadır:

Birinci Örnek

{لِيَسْتَخْفُوا مِنُّهُ}

“(Kendilerini) ondan gizlemeye çalışırlar.”¹⁷⁹

¹⁷⁹ Nisâ, 4/108.

Buhârî bu ayetteki “مِنْهُ” (ondan) zamirinin mercii hakkında şöyle demiştir: “مِنْ اللَّهِ إِنَّ”¹⁸⁰ “Eğer güçleri yetseydi, Allah’tan gizlenmeye çalışırlardı.”¹⁸⁰ Burada zamir doğrudan Allah Teâlâ’ya râci kılınmış ve insanın günah işlerken içsel sakınma psikolojisine dikkat çekilmiştir.

İkinci Örnek

{سِيءَ بِهِمْ}

“Onların (gelişi) üzerine hoşnutsuzluk duyuldu.”¹⁸¹

Buhârî burada şu açıklamayı yapar: “سَاءَ ظَنُّهُ بِقَوْمِهِ” “Kavmi hakkında kötü zanda bulundu.”¹⁸² Zamir, Hz. İbrahim’in misafirleri karşısında, kavminin cezalandırılacağından endişe etmesine bağlanmıştır.

Üçüncü Örnek

{وَضَاقَ بِهِمْ}

“(Onlara karşı) içi daraldı.”¹⁸³

Buhârî bu kullanım hakkında şöyle demektedir: “بِأَضْيَافِهِ” “Misafirleri sebebiyle.”¹⁸⁴ Yani zamir, Hz. İbrahim’in gelen misafirlerinden dolayı yaşadığı tedirginliğe işaret etmektedir.

Dördüncü Örnek

“صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ، الْحَقُّ، يَرْجِعُ إِلَى اللَّهِ، وَعَلَيْهِ طَرِيقُهُ”¹⁸⁵

¹⁸⁰ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 72.

¹⁸¹ Hûd, 11/70.

¹⁸² Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 73.

¹⁸³ Hûd, 11/70.

¹⁸⁴ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 73.

¹⁸⁵ Hicir, 15/41.

Bu cümle, çeşitli ayetlerden oluşan bir anlam bütünlüğünü yansıtır. Burada yer alan zamirler için Buhârî şu açıklamayı yapmıştır:

“Doğru yol Allah’a aittir, hak O’ndandır, dönüş O’nadır ve yol O’na çıkar.” Dolayısıyla burada geçen tüm zamirlerin mercii Allah Teâlâ olarak belirlenmiştir.¹⁸⁶

Beşinci Örnek

{مِنْ خِلَالِهِ}

“Onun içinden / arasından...”¹⁸⁷

Buhârî bu zamirin açıklamasında şunu kaydeder:

“مِنْ بَيْنِ أَضْعَافِ السَّحَابِ” “Bulut kümelerinin arasından.”¹⁸⁸ Buradaki zamirin mercii, bağlamda geçen bulut anlamına gelen ifadeye döndürülmüş ve yağmurun bu bulut katmanlarının arasından gelişi vurgulanmıştır.

İmam Buhârî’nin zamirlerin mercilerine dair yaptığı bu açıklamalar hem Kur’ân’daki dilsel yapıların anlaşılması hem de ayetlerin sağlıklı yorumlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu örnekler, Kur’ân tefsirinde gramer unsurlarının nasıl bir tefsir metodolojisi içinde yer aldığını göstermektedir. Aynı zamanda Buhârî’nin yalnızca hadis ravisi değil, dilsel inceleme kabiliyeti yüksek bir müfessir kimliği taşıdığını da ortaya koymaktadır.

3.9. Sarfî Tahlillere Dair Buhârî’nin Lügat Temelli Yorumları

Arap dilinde gramerin iki ana kolundan biri olan sarf ilmi, kelimelerin yapısal dönüşümünü konu edinen temel dil disiplinlerinden biridir. Lügavî anlamıyla “çevirme, yönlendirme, harcama”¹⁸⁹ gibi anlamlara gelen “sarf”, terim olarak ise bir

¹⁸⁶ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 80.

¹⁸⁷ en-Nûr, 24/43.

¹⁸⁸ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 99.

¹⁸⁹ Halil b. Ahmed Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitabu’l-Ayn*, Thk. Mehdi el-Mahzumi ve İbrahim es-Semerrai, (Kâhire: Dar ve Mektebetu’l-Hilal), VII, 109.

kelime kökünden farklı türev kalıplar elde edilmesini ve bu yolla muhtelif anlam varyasyonlarının kazanılmasını konu edinir. Nahvî analizlerin dışında kalan, kelimenin biçimsel ve anlamsal yapısına dair kuralları teorik olarak da ele alan bu alan, tefsir ilminde özellikle garîb lafızların yorumunda büyük bir önem arz etmektedir.

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te, özellikle *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde sarf bilgisine dayalı açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Buhârî'nin bu çerçevede dikkat çekici açıklamaları iki başlık altında incelenebilir: müfret-cemî farkına dair beyanlar ve iştikak temelli değerlendirmeler.

3.9.1. Müfret-Cemî Ayırımıyla İlgili Tefsîrî Açıklamalar

İmam Buhârî, garîb ve müşkil lafızların tefsirinde bazen bir kelimenin müfret (tekil) biçimini, bazen de cemî (çoğul) formunu açıklığa kavuşturma ihtiyacı duymuştur. Bu noktada yaptığı sarfî tahliller, anlamın doğru tayininde belirleyici olmaktadır. Aşağıda bazı örnekler sunulmuştur:

- {لَكُمْ تَبَعًا} ¹⁹⁰ → “وَاحِدَهَا تَابِعٌ، مِثْلُ غَيْبٍ وَغَائِبٍ”

“Teb'an” kelimesi çoğuldur, tekili “tâbi”dir. Tıpkı “gayb” ve “gâ'ib” örneğinde olduğu gibi. ¹⁹¹

- {وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ} ¹⁹² → “وَاحِدَهَا قَاعِدٌ”

“el-Kavâ'id” kelimesi çoğul olup, tekili “Kâ'id”dir. Yaşlı ve evlilik ümidi kalmamış kadınları ifade eder. ¹⁹³

- {ثِقَاةٌ} ¹⁹⁴ → “وَتَقِيَّةٌ وَاحِدَةٌ”

¹⁹⁰ İbrahim, 14/21.

¹⁹¹ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Sahîh*, VI, 79.

¹⁹² en-Nûr, 24/60.

¹⁹³ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedü's-Sahîh*, VI, 20.

¹⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/28.

“Tükât” kelimesi, “takiyye”nin çoğuludur..¹⁹⁵

- {رَبِّيُونَ} ¹⁹⁶ → “الْجَمِيعُ، وَالْوَاحِدُ رَبِّي”

“Ribbiyyûn” çoğul olup, tekili “ribbiyy” şeklindedir. Bu, “ilim ehli, Allah’a nisbet edilen kimse” anlamındadır.

- {غَزَى} ¹⁹⁷ → “وَاحِدَهَا غَازٍ”

“Guzzen” kelimesi “gâzin” (gazi, savaşçı) kelimesinin çoğuludur..¹⁹⁸

Bu açıklamalar, Buhârî’nin sarf bilgisi üzerinden tefsir yaptığına ve özellikle lafzî yapının anlam üzerindeki etkisini vurguladığına işaret eder.

3.9.2. İştikâka Dair Açıklamalar

Buhârî, Kur’ân’daki garîb kelimeleri yorumlarken bazen bu kelimelerin kökenlerini (kök fiillerini) tahlil etmiş ve bu doğrultuda lafzın anlamını tayin etmiştir. Aşağıda buna dair bazı örnekler sunulmaktadır:

- {وَلَا خِلَالَ} ¹⁹⁹

Buhârî bu kelimeyi şu şekilde açıklar: “خاللته خلالاً” “Onunla içli dışlı dostluk kurdum.”

Ayrıca “خالل” kelimesi, “خُلَّةٌ” ve “خِلَالَ”in çoğulu olabilir. Bu da Kur’ân’da geçen lafzın dostluk anlamı ile ilgili olduğunu göstermektedir..²⁰⁰

¹⁹⁵ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 19.

¹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/146.

¹⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/156.

¹⁹⁸ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-Müsnedü’s-Sahîh*, VI, 33.

¹⁹⁹ İbrâhîm, 14/31.

²⁰⁰ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 38.

- {إِجْرَامِي} ve {مَجْرَاهَا} ²⁰¹

Buhârî, “إِجْرَامِي” kelimesinin ya “أَجْرَمْتُ” (if’âl bâbından) ya da “جَرَمْتُ” (sülâsî) fiilinden türemiş mastar olduğunu belirtir. ²⁰²

- “إِجْرَام”: Suç işlemek, günaha girmek anlamında kullanılır.
- “مَجْرَاهَا”: “Akışı” anlamında olup, “جَرَى” fiilinden türeyen mastar-ı mîmîdir.
- “مُرْسَاهَا”: “Demir atması, durması” anlamındadır ve “أَرْسَى” fiilinin mastar-ı mîmî formudur. Ayrıca bu lafızlar, “مُجْرِيهَا” ve “مُرْسِيهَا” şeklinde fa‘il vezninde de okunabilir; bu durumda “akıtan ve durduran” anlamı kazandırılmış olur.

- “الْفُلُكُ” ve “الْفُلُكُ” ²⁰³

Bu kelimeleri, lügat bakımından birbirine yakın anlamlar içermekle birlikte, kullanım alanları bakımından da oldukça esnektir. Her iki lafız da “gemi” anlamında kullanılmakta olup hem müfret hem de cemî sigalarında yer yer aynı fonksiyonu icra etmektedir. Nitekim “الْفُلُكُ” kelimesi lugatte tek bir gemiyi (müfret) ifade etmekle birlikte, bağlama göre çoğul (gemiler) anlamında da kullanılabilir. Bu esneklik, Kur’ân’da da gözlemlenmektedir. Meselâ, “سَفِينَةٌ” kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılan “الْفُلُكُ”, “سُفُنٌ” (gemiler) kelimesinin yerine de kullanılabilmekte ve toplu taşıma araçlarını da kapsayacak şekilde geniş bir anlam yelpazesi sunmaktadır. Aynı şekilde, “الْفُلُكُ” lafzı da gökyüzündeki yörüngesel dönüşler veya gök cisimlerinin hareket ettiği alan anlamının yanında, bazı bağlamlarda deniz taşıtlarıyla ilgili anlamlarla da ilişkilendirilmiştir. Bu yönüyle, Buhârî’nin ilgili rivayetlerde “الْفُلُكُ” ve “الْفُلُكُ” kelimelerini birbirinin yerine kullanması, Arap dilinin anlam ve yapı esnekliğini yansıtan örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

²⁰¹ Hûd, 11/41.

²⁰² Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 74.

²⁰³ A.g.e., VI, 74.

- {زُلْفَى} ²⁰⁴

Buhârî'nin açıklaması şöyledir:

“فَمُضِدَّرٌ مِنَ الْقُرْبَى، اذْدَلْفُوا اجْتَمَعُوا، اَزْلَفْنَا جَمَعْنَا”

“Zülfâ”, “yakınlık” anlamında bir mastardır. “İzdelefû” (toplandılar), “ezlafnâ” (topladık) ifadeleri bu kökten türemiştir. Yani lafzın kökü olan “زلف” yakınlık ve yakınlaşma anlamlarını taşımaktadır. ²⁰⁵

İmam Buhârî'nin sarf ilmine dair yaptığı bu değerlendirmeler, onun tefsir yaklaşımında kelimenin biçimsel yapısına ve türevlerine ne denli önem verdiğini ortaya koymaktadır. Sarf, sadece bir dil bilgisi alanı değil, aynı zamanda tefsirde anlamların inşasında ve derinleştirilmesinde kullanılan vazgeçilmez bir araçtır. Buhârî'nin bu yöndeki katkıları, sadece hadis otoritesi olarak değil, aynı zamanda lügat ve dil bilgisi sahasında da yetkin bir mütefekkir olduğunu teyit etmektedir.

3.9.3. Müzekkerlik ve Müenneslik Bağlamında Buhârî'nin Filolojik Yorumları

Arap dilinin yapısal özelliklerinden biri, kelimelerin müzekker (eril) ve müennes (dişil) oluşlarına göre şekil ve anlam kazanmalarıdır. Bu özellik yalnızca dilbilgisel bir yapı meselesi değil, aynı zamanda kelime anlamlarının yönü, cümle içindeki uyumları ve edebî üslûbun bütünlüğü açısından da belirleyici bir fonksiyon taşır. Bu bağlamda İmam Buhârî, *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde bazı kelimelerin müzekker veya müennes kökenli oluşuna dair dikkat çekici açıklamalarda bulunmuştur.

Aşağıda, Buhârî'nin bu yönlü lügat temelli tefsirî değerlendirmelerinden bazı örnekler sunulmuştur:

1. “أُخْرَاكُمْ” Örneği

Kur'ân-ı Kerîm'de Uhud Gazvesi bağlamında geçen şu ayette bu lafız yer alır:

²⁰⁴ ez-Zümer, 39/3.

²⁰⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-müsnedü's-sahîh*, VI, 75.

{وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أَخْرَاكُمْ}

“*Rasûl sizi arkanızdan çağırıyordu.*”²⁰⁶

İmam Buhârî bu ifadeyi şu şekilde tefsir eder:

“وهو تأنيث أخركم” Yani “أخراكم” lafzı, “أخركم” ifadesinin müennes (dişil) şeklidir.²⁰⁷

Bu açıklama, kelimenin gramer yapısının sadece dilbilgisel değil, aynı zamanda anlam yönünden de fark oluşturduğunu göstermektedir. “أخراكم” burada, geride kalanlar, yani savaş alanından uzaklaşanların son halkası olarak ifade edilmiştir. Bu tür müenneslik formları, Arapçada çoğul yapılarla veya soyut kavramlarla ilişkilendirildiğinde sıklıkla tercih edilmektedir.

2. “المثلى” Lafzının Müennesliği

A’raf Suresi’nde geçen bir diğer örnek ise Firavun’un sihirbazlarının Musa aleyhisselâm hakkında söyledikleri şu ifadededir:

{يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَىٰ}

“*Sizi yurtlarınızdan çıkarmak ve en üstün yolunuzu (dininizi) ortadan kaldırmak istiyorlar.*”²⁰⁸

Buhârî bu bağlamda “المثلى” kelimesinin, “الأمثل” (en üstün, en faziletli) kelimesinin müennes şekli olduğunu belirtir.²⁰⁹ “طَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَىٰ” ifadesiyle kastedilen şey, onların toplumsal düzenleri veya Firavun’un halkına dayattığı dini ve ideolojik sistemdir.

Bu kelime aynı zamanda Kur’ân’da başka bağlamlarda da geçmekte olup, “en iyi örnek”, “en üstün yol” gibi mecazî anlamlarla kullanılmaktadır. Nitekim Arapça’da

²⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/153.

²⁰⁷ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 38.

²⁰⁸ el-A’râf, 7/110.

²⁰⁹ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 95.

“خُذِ الْمُثَلَّى” veya “خُذِ الْأَمْثَلَ” şeklindeki kalıplar, “en güzel olanı al, en üstün olanı tercih et” anlamına gelir ve bu da kelimenin semantik derinliğini ortaya koyar.

İmam Buhârî'nin, kelimelerin müzekker ve müennes oluşlarına yönelik yaptığı bu filolojik yorumlar, yalnızca nahivsel tespitler değildir. Aynı zamanda lafzın anlamı, bağlam içindeki işlevi ve tefsirî yorumu açısından derinlikli bir anlayışı ortaya koyar. Müenneslik ve müzekkerlik ayrımının özellikle Kur'ân'ın i'câz yönüyle birlikte düşünüldüğünde ne derece anlam yüklü olduğu anlaşılmaktadır. Buhârî'nin bu yönlü açıklamaları, onun yalnızca hadis sahasında değil, aynı zamanda dilsel-tefsirî yorumda da kudretli bir müfessir olduğunu göstermektedir.

3.10. Şiirle Tefsir Yöntemi: Buhârî'nin Şiirden İstidlal Yolu

Kur'ân-ı Kerîm'in lafzî tefsirinde, Arap dilinin tarihî ve edebî mirasının anlaşılması büyük önem arz eder. Bu bağlamda, şiir, özellikle de İslâm öncesi ve ilk dönem İslâm şiiri, Kur'ân'daki kelime ve ifadelerin lugavî kökenlerine ve anlam alanlarına ışık tutan temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur. İmam Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*'in “Kitâbu't-Tefsîr” bölümünde bazı ayetlerin izahında Arap şiirinden örnekler getirmiş, bu şiirlerle kelime anlamlarını pekiştirmiştir. Bu yöntem, sadece filolojik değil, aynı zamanda edebî ve bağlamsal bir yaklaşımı da ortaya koymaktadır.

3.10.1. Birinci Şiir: “سَجِيلٌ” ve “سَجِينٌ” Kelimelerinin Açıklaması

Kur'ân'da Sâffât Suresi'nde geçen “سَجِيلٌ” kelimesi, Ebâbil kuşlarıyla ilişkilendirilerek atılan taşların niteliğini ifade etmektedir:

{تَزْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِّن سَجِيلٍ} ²¹⁰

“Onları, pişmiş çamurdan (sertleşmiş taşlardan) yapılmış taşlarla taşıyorlardı.”

İmam Buhârî, bu kelimeyi açıklarken şu ifadelere yer verir:

“سَجِيلٌ” ve “سَجِينٌ” aynı anlama gelir; ‘lâm’ ve ‘nûn’ harfleri anlamda kardeşlerdir.”

²¹⁰ el-Fîl, 105/4.

Bu açıklamanın ardından Buhârî, Temîm b. Mukbil adlı şairin bir beytine atıf yapar:

وَرَجُلَةٌ يَضْرِبُونَ الْبَيْضَ ضَاحِيَةً ... ضَرْبًا تَوَاصَى بِهِ الْأَبْطَالُ سَجِيئًا

“Nice yaya savaşçılar kuşluk vaktinde başlarına öyle şiddetli vuruyorlar ki, bunu birbirlerine tavsiye ediyorlar”

Bu beyitte geçen “سَجِيئًا” kelimesi, “şiddetli, sert, ezici” anlamında bir vurmaya ifade eder.²¹¹ Buhârî, şiirde bu lafzın kullanımıyla Kur’ân’daki “سَجِيلٌ” lafzı arasında semantik bir paralellik kurar. Her iki kelimenin de “sertlik, yoğunluk ve ağırlık” anlamlarına geldiği ve bu yüzden birbirinin muadili olduğu belirtilir. Ayrıca “سَجِيلٌ”in, Farsça kökenli “seng” (taş) ve Latince kökenli “argilla” (kil) sözcüklerinden Arapçaya geçmiş bileşik bir terkip olabileceği yönünde dilciler arasında görüşler bulunmaktadır. Buhârî’nin bu örneği kullanma amacı, Kur’ân’da geçen garîb bir lafzın anlam alanını klasik şiirle desteklemektir.

3.10.2. İkinci Şiir: “حَم” Harfinin Yorumunda Şiire Başvuru

Kur’ân-ı Kerîm’de bazı sûrelerin başında geçen “حَم” gibi hurûf-ı mukattâa, müfessirlerin daima dikkatini çeken ve çeşitli izahlarla açıklanmaya çalışılan sembolik ifadelerdendir. İmam Buhârî, bu tür bir harfin anlamına dair Mücâhid b. Cebr’in şu açıklamasını nakleder:

قَالَ مُجَاهِدٌ: مَجَازُهَا مَجَازُ أَوَائِلِ السُّورِ

“Mücâhid dedi ki: Bu harflerin anlamı, sûre başlarında bulunan diğer hurûf-ı mukattâyaya benzer.”

Bu açıklamayı desteklemek amacıyla Buhârî, Şureyh b. Ebî Evfâ el-Absî’ye ait şu beyte yer verir:

يَذَكِّرُنِي حَامِيمَ وَالرَّمْحَ شَاجِرٌ ... فَهَلَّا لِحَامِيمٍ قَبْلَ التَّقَدُّمِ

Beytin meâli şöyledir:

²¹¹ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 71.

*“Mızrakların çatıştığı anda Hâmîm bana hatırlatıldı. Keşke savaş başlamadan önce Hâmîm okunmuş olsaydı.”*²¹²

Bu beyitte, “حَامِيم” lafzı Kur’ân’dan bilinen şekliyle bir harf grubunu ifade etmektedir. Ancak burada, Kur’ân’dan bir kesitin, savaş meydanında hatırlanması, yani mecazî anlamda bir “koruyucu dua” ya da “ilahî iltica” aracı olarak görülmesi söz konusudur. Buhârî, bu beyitle “حم” gibi harflerin semantik alanına dair klasik kullanım örneğini göstererek, Kur’ân’daki anlam derinliğine şiirsel dilin tanıklığını ortaya koymaktadır.

Buhârî’nin bu tür şiir örneklerine başvurması, onun sadece rivayet geleneğiyle değil, dil ve edebiyat alanındaki birikimiyle de Kur’ân lafızlarını yorumladığını göstermektedir. Burada kullandığı yöntem, özellikle garîb, müteşâbih ya da hurûf-ı mukattâa gibi anlamı ilk bakışta açık olmayan kelimelerin açıklanmasında şiirle tefsir metodunun bir tezahürüdür. Bu usûl, özellikle lûgat ve semantik temelli klasik tefsirlerde (özellikle Zemahşerî ve İbn Fâris gibi dilci müfessirlerde) yaygın olarak kullanılmıştır.

Her ne kadar İmam Buhârî’nin şiirle desteklediği bu açıklamalar, kelime anlamlarının klasik dönemdeki kullanım çeşitliliğini yansıtsa da bazı modern münekkitler, bu tür şiirlerin isnadı ve bağlamıyla ilgili şüpheler ileri sürmüştür. Ayrıca hurûf-ı mukattâanın şiirle açıklanmasını, lafzın derûnî (batmî) anlam zenginliğini daraltıcı bir yaklaşım olarak değerlendiren müfessirler de olmuştur. Ancak buna rağmen Buhârî’nin örnekleri, klasik lugavî-tefsir geleneğinde şiirin nasıl bir delil ve açıklama aracı olarak kullanıldığını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir.

²¹² A.g.e., VI, 126.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BUHÂRÎ'NİN DİLBİLİMSEL YORUMLARINA YAPILAN ELEŞTİRİLER

Buhârî'nin Kitâbü't-Tefsîri üzere yapmış olduğumuz incelemeden sonra bu bölümde dilbilimsel bağlamda yöneltilen tenkitler üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

4.1. Lugavi Yorumlarda Buhârî'ye Yöneltilen Eleştiriler

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eseri, yalnızca hadis alanında değil, aynı zamanda dilsel çözümlemelere yer veren kapsamlı bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, eserin “Kitâbü't-Tefsîr” bölümünde yer alan lügat temelli açıklamalar hem kelime tahlilleri hem de tefsirî yorumlarla dikkat çekmektedir. Ancak, bu yorumların bazıları klasik ve modern araştırmacılar tarafından çeşitli açılardan eleştirilmiştir.

Buhârî'nin lügat merkezli açıklamalarına yönelik eleştirileri değerlendirmeye başlamadan evvel, öncelikle *Sahîh*'in yapısal ve metodolojik çerçevesine dair genel bir tahlil yapmak yerinde olacaktır. Bu kapsamda, Buhârî'nin hangi dilbilimsel kaynaklardan yararlandığı, yorumlarında nasıl bir lugavî yöntem takip ettiği ve bu yöntemin klasik Arap dil geleneğiyle ne ölçüde örtüştüğü gibi meseleler üzerinde durmak gerekmektedir.

Buhârî'nin dilsel açıklamaları, özellikle kelime kökenlerine, çoğul-tekil ilişkilerine, sarfî yapılarla, mecaz ve hakikat ayrımına dayanan yorumları ile şekillenmektedir. Bu yaklaşımda, kelimenin Arap şiirindeki kullanım örnekleri ve lugavî istinadlar da yer almakta; böylece yorumlar sadece fikhî ve hadisî bağlamla sınırlı kalmayıp dil biliminin temel disiplinlerini de içine alan çok boyutlu bir analiz düzeyi kazanmaktadır.

Ancak bazı âlimler, Buhârî'nin lügat açıklamalarında yer yer zayıf kıyaslara başvurduğunu, şiirden yapılan istidlallerin bağlamla tam örtüşmediğini veya bazı lafızlarda sarfî-mantıkî kopuklukların olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu eleştiriler, kimi

zaman Buhârî'nin hadis râviliği ve hadis tenkidi sahasındaki titizliğine kıyasla, lugavî çözümlmelerde aynı seviyede ihtiyat göstermediği kanaatiyle temellendirilmektedir.

Hadis literatüründe “Kitâbu't-Tefsîr” başlığı altında müstakil bir bölüm açan ilk müellifin İmam Buhârî olduğu görülmektedir. Ondan önceki musanniflerde bu adla belirgin bir tertibe rastlanmamaktadır.²¹³ Dolayısıyla, Buhârî'nin bu konuda selefi olmayıp, sonraki muhaddislerin onu takip ettikleri kabul edilmektedir. Ancak Buhârî'nin öncülüğü, yalnızca bu başlığa yer veren ilk müellif olmasıyla sınırlı değildir. Asıl dikkate değer olan husus, onun bu bölümde yalnızca hadis rivayet etmekle yetinmeyip, kelime kökenleri, lafızların sarfî ve nahvî özellikleri gibi dilbilimsel unsurlara geniş yer vermesidir.²¹⁴

Bu yönüyle Buhârî'nin *Sahih*'i, sadece hadisleri içeren bir derleme olmaktan ziyade, aynı zamanda filolojik tahliller içeren, tefsirî ve lugavî yönü güçlü bir eser hüviyeti taşımaktadır. Ne var ki bu yaklaşım, bazı müellifler ve araştırmacılar tarafından eleştirilmiş, Buhârî'nin lügat kaynaklarına yönelmesinin hadis derleme amacıyla çeliştiği ileri sürülmüştür.

Bu çerçevede özellikle Fuat Sezgin, Buhârî'nin lügavî açıklamalarda kullandığı kaynaklara dair detaylı bir değerlendirmede bulunmuş ve onun, dilcilik geleneğinin önde gelen simaları olan Ebû Ubeyde ve Ferrâ'nın görüşlerine sıkça yer verdiğini belirtmiştir. Sezgin'e göre Buhârî, bu kişileri doğrudan isimleriyle değil, dolaylı ifadelerle (örneğin Ebû Ubeyde için Ma'mer, Ferrâ için Yahyâ) anmış; böylece onları kaynak göstermekte ihtiyatlı davranmıştır.²¹⁵

Sezgin'in dikkat çektiği bir başka husus da Buhârî'nin filolojik açıklamalarda söz konusu isimlere olan eğiliminin, zaman zaman rivayetlerin sıhhat derecesini geri planda bırakarak bu açıklamalara öncelik vermesi şeklinde tezahür ettiğidir.²¹⁶ Hatta bazı rivayetlerde Buhârî'nin, dilsel tahlile olan ilgisinin, bu şahıslara olan hayranlığına

²¹³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 145.

²¹⁴ A.g.e. 145, 146.

²¹⁵ Ali Çelik, “Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IV S. 8, (2016): 231.

²¹⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 179.

dayandığı ileri sürülmüştür. Sezgin'in "Ebû Ubeyde ve Ferrâ'nın Buhârî Üzerindeki Tesîrleri" başlıklı değerlendirmesi, bu yorumlarının somut göstergesi mahiyetindedir.²¹⁷

Bu eleştiriler kısmen haklılık payı taşısada, Buhârî'nin bu yönüyle hadis ilminden uzaklaştığı iddiasını destekleyecek yeterli delil bulunmamaktadır. Zira garîb hadis lafızlarının anlaşılabilmesi için dilsel açıklamaların zarurî olduğu, klasik hadisçiler tarafından da kabul edilmiş bir husustur. Nitekim Buhârî'nin, "garîb lafızlar" hakkında getirdiği açıklamaların neredeyse hiçbirinin hadis usulü açısından tenkit konusu edilmemesi, bu yaklaşımın ilim çevrelerince büyük ölçüde makul karşılandığını göstermektedir.

Fuat Sezgin'in *Sahîh* üzerine yaptığı önemli gözlemlerden biri de eserdeki mu'allak yani isnadsız rivayetlerin varlığıdır. Sezgin, bu tür rivayetlerin sayısının yaklaşık 450 olduğunu belirtir ve bunları üç sınıfa ayırır:

1. Sahâbîlerden gelen isnadsız filolojik açıklamalar
2. Tâbîlerden gelen isnadsız yorumlar
3. Tâbîin sonrası âlimlerden aktarılan isnadsız lugat bilgileri

Bu isnadsız rivayetlerin klasik anlamda isnad zincirine sahip olmaması, sonraki dönemlerde hadisçilerin bir kısmı tarafından tartışma konusu yapılmış; *Sahîh*'in sıhhat iddiasıyla bağdaştırılamayacağı ifade edilmiştir. Ancak bu durum, Buhârî'nin kendi metodolojisi içinde değerlendirilmelidir. Çünkü Buhârî, bu tür rivayetleri genellikle bilgi destekleyici veya kelime anlamlarını pekiştirici unsur olarak kullanmakta, temel hadis isnad yapısını zedeleyecek şekilde kullanmamaktadır.²¹⁸

²¹⁷ A.g.e., 153.

²¹⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 148.

4.2. Buhârî'nin es-Sahîh'inde Dilbilimsel Yöntemi Üzerine Değerlendirme

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inde takip ettiği dilsel yöntem, derin bir dil bilinci ve edebî dikkatin ürünü olarak değerlendirilmektedir. Bâb başlıklarının seçiminde gösterdiği titizlik, anlam tercihleri ve kelime analizlerinde ortaya çıkan filolojik vukûfiyet, onun sadece bir muhaddis değil aynı zamanda dil duyarlılığı yüksek bir mütefekkir olduğunu göstermektedir.

Kitâbu't-Tefsîr bölümünde Kur'ân'daki garîb lafızların açıklanmasında, kelimenin kökenine, kullanım bağlamına, sarf ve nahiv kurallarına yer vermesi, onu benzerlerinden ayıran önemli bir niteliktir. Nitekim bu yönüyle Buhârî, müteakip yüzyıllarda tefsir ve lügat literatürünü besleyen bir otorite hâline gelmiştir.²¹⁹

Öte yandan, Buhârî'nin, Kur'ân'daki bazı kelimeleri mecazî anlamlarla yorumlaması, zaman zaman “te'vîl” sınırlarına yaklaştığı gerekçesiyle de eleştirilmiştir. Ancak genel kanaat, onun lügat açıklamalarında tutarlı bir dilsel çerçeve benimsediği yönündedir.²²⁰

4.4. Buhârî'nin Dilbilimsel Yorumlarına Yapılan Eleştiriler

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh* adlı eserinde, özellikle *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde yer verdiği dilbilimsel ve lugavî açıklamalar, onun hadis ilmindeki öncülüğünün yanında Arap dili ve belâgatına da vukûfiyetini ortaya koymaktadır. Ancak Buhârî'nin, Kur'ân'daki garîb, yani anlamı kapalı, lugavî veya gramatik yönden problemlili görülen kelimeleri tefsir ederken kullandığı yöntemler ve yaptığı bazı tercihler, klasik ve modern dönemde bazı âlimler ve araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.²²¹

Bu eleştiriler genel olarak şu başlıklarda toplanabilir:

²¹⁹ Hamit Sevgili, “İmam Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 31,32.

²²⁰ Arslan, Şükrü, “Buhârî'nin Sahîh'indeki Kitâbu't-Tefsîr'inin Filolojik Açısından Bir Değerlendirmesi”, 196.

²²¹ Sezgin, *Buhârî'nin kaynakları*, 151.

- Birinci Eleştiri: “مُتَّكًا” Lafzının Tefsiri ve Tartışmalı Yorumlar;

İmam Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*’inde, Yusuf Sûresi 31. âyetinde geçen “وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا” ibaresindeki “مُتَّكًا” kelimesine dair yaptığı açıklamada, bu lafzın anlamıyla ilgili farklı görüşleri nakletmekle birlikte, bazı yaygın yorumları reddetmiştir. Buhârî burada, Fudayl kanalıyla gelen bir rivayette şöyle nakletmiştir: “Fudayl, Husayn’dan, o da Mücâhid’den rivayetle şöyle demiştir: “المُتَّكُ” el-Utrucc’tur.” Ardından Fudayl, “el-Utrucc” kelimesinin Habeşî dilinde “mütken” anlamına geldiğini ifade eder.²²² Ancak İbn Uyeyne, “Bu ifade yanlıştır; çünkü Arapça’da “el-Utrucc” diye bir kelime bulunmaz” diyerek bu görüşe karşı çıkmıştır. Buhârî de bu görüş doğrultusunda hareket etmiş ve kelimeyi “yemek yenilen meclis” veya “yaslanılan yer” anlamıyla tefsir etmeyi tercih etmiştir.

Bu noktada ifade edilmelidir ki, ilgili kelime hakkında farklı rivayetler mevcuttur.²²³ Bu rivayetlerin bir kısmı, “muttekâ”nın “utruc” (bir tür narenciye, yani portakal ya da turunç) anlamında olduğunu ileri sürerken; başta İmam Buhârî²²⁴ olmak üzere, Ebû Ubeyde²²⁵ ve Taberî²²⁶ gibi bazı dil ve tefsir otoriteleri, kelimenin “yemekli toplantı yeri”, “oturulan ve yaslanılan meclis” anlamına geldiğini savunmuşlardır.

Dil otoritelerinden Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *el-‘Ayn* adlı sözlüğünde “مُتَّكًا” kelimesini “مُتَّكٌ” veya “مُتَّكٌ” köklerinden türeyen bir lafız olarak değerlendirmekte; “المُتَّكَةُ” kelimesinin “el-Utrucc” anlamına geldiğini ve ayette geçen lafzın da bu anlamı taşıyabileceğini ifade etmektedir.²²⁷ Öte yandan, İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*’da bu

²²² Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, V, 71.

²²³ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, XVI, 68.

²²⁴ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahîh*, VI, 71.

²²⁵ Ebû Ubeyde, Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur‘ân*, (nşr. Fuad Sezgin: Mektebetü’l-Hancı, 1961), 309.

²²⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân* XVI, 69.

²²⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitabu’l-‘Ayn*, V, 344.

kelimenin hem “وَأَكَا”²²⁸ hem de “مَتَكَ”²²⁹ köklerinden türetilbileceğini, birincisinin yiyecek, ikincisinin ise kesmek ve portakal gibi anlamlar ifade ettiğini belirtir.

Bu tartışmalar, günümüz araştırmacıları tarafından da ele alınmıştır. Nitekim, Müncid Rıdvan Ebûbekir, *Mukaddimât fi't-Tefsîr* adlı eserinde, Buhârî'nin Arap dilinde sabit olan bazı anlamları reddetmiş olmasını eleştirmiş ve bunun lügat sahasında sınırlı bir bakış açısı olduğunu öne sürmüştür.²³⁰

Buhârî'nin bu tercihi, klasik şârihler tarafından da tartışılmıştır. Kirmânî, *el-Derârî* adlı şerhinde Buhârî'nin, “muttekâ” kelimesinin “el-ittikâ” kökünden türeyen bir isim-i mef'ûl olduğunu savunduğunu, bu nedenle kelimenin “utruc” ya da mahremiyet içeren başka anlamlar taşımadığını açıkça ifade ettiğini belirtir. Ona göre, Buhârî bu açıklamayı getirirken “mu'acceref” yani karmaşık bir ifade kullanmış ve bu yüzden tenkit edilmiştir.²³¹ el-'Aynî ise, Buhârî'nin bu yorumu, gerekli tahkiki yapmadan Ebû Ubeyde'den nakletmesinden kaynaklandığı gerekçesiyle eleştirmiştir.

Bununla birlikte, “مَتَكَ” kelimesi Arap şiirinde az da olsa kullanılmıştır. Ancak âyetin bağlamı dikkate alındığında, kelimenin “dayanılan yer” veya “yemek meclisi” anlamında tefsir edilmesi, mana bütünlüğü açısından daha uygun görünmektedir.

Bu anlam farklılığı, Türkçe Kur'an meallerine de yansımıştır. Örneğin:

- Ali Fikri Yavuz: “Dayalı döşeli bir sofrâ”
- Bayraktar Bayraklı: “Yaslanarak yiyebilecekleri bir sofrâ”
- Diyanet Eski Meali: “Koltuklar”
- Diyanet Yeni Meali: “Oturup yaslanacakları yer”
- Elmalılı Hamdi Yazır: “Dayalı döşeli bir sofrâ”

²²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 200.

²²⁹ A.g.e., X, 485.

²³⁰ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir*, 238.

²³¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Daru İhyâi't-Türasi'l-Arabi, 1937), XVII, 159.

- Hasan Basri Çantay: “(Rahatça) yaslanacak bir yer (bir de sofrası)”²³²
- Süleymaniye Vakfı: İlk baskılarda “portakal”, daha sonra ise “mükellef bir sofrası” olarak değiştirilmiştir.²³³

“Muttekâ” kelimesi bağlam itibariyle incelendiğinde, kelimenin yemek yenen, yaslanılan bir meclis anlamında kullanıldığı yorumu hem lugavî hem de bağlamsal açıdan daha makul görünmektedir. Buhârî’nin, kelimenin sadece Arapça kökenli olan anlamlarını esas alarak Habeşî kaynaklı “el-Utrucc” yorumunu reddetmesi, onun Arap dili içi tutarlılığı koruma yönündeki titizliğini yansıtır. Ancak bu yaklaşımın, diğer dilsel katkıları görmezden gelmeyecek bir ihtiyatla değerlendirilmesi gerektiği de açıktır.

- İkinci Eleştiri: “استينسوا” Kelimesinin Vezni Üzerine Tartışma;

İmam Buhârî’nin *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*’inde yer alan dilsel yorumları içerisinde, sarf ilmine dair yaptığı bazı değerlendirmeler de tartışmalara konu olmuştur. Bu bağlamda en dikkat çekici örneklerden biri, *Yûsuf Sûresi* 80. âyette geçen “استينسوا” kelimesi hakkındaki değerlendirmesidir.²³⁴ Buhârî burada, kelimenin “افتعل” babından geldiğini ifade etmektedir. Ancak bu yorum, sarf ilmi açısından bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir.

Zira “استينسوا” kelimesi, altı harfli (südâsî) yapıya sahip olup “استنفع” babından türemiştir. Kelimenin aslî kökü “ي-أ-س” olup, “ümidini kesmek, ye’s” anlamına gelir. “استينسوا” fiili ise bu kökten gelen mücerred fiile istif’âl bâbı ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Buhârî’nin “افتعل” babını tercih etmesi,

²³² Hasan Basri Çantay, “Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm” <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=31> [23.09.2023].

²³³ Abdulaziz Bayındır, “Süleymaniye Vakfı Meali” <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=31> [23.09.2023].

²³⁴ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi’t-Tefsir*, 238.

hem klasik sarf kitaplarında yer alan kalıplaşmış bilgiyle hem de kelimenin yapısıyla çelişir görünmektedir.²³⁵

Bu noktada şu soru gündeme gelmektedir: Buhârî'nin bu tür bir sarfî yorumda bulunması onun sarf ilmine dair bilgisinin yetersizliğinden mi kaynaklanmaktadır, yoksa rivayetlere duyduğu bağlılık nedeniyle mi bu şekilde bir tercihte bulunmuştur?

Bu soruya net bir yanıt vermek kolay değildir. Ancak Buhârî'nin genelde dilsel meselelerde Ebû Ubeyde, Ferrâ ve benzeri dilcilere dayalı rivayetleri aktardığı bilinmektedir. Dolayısıyla burada da muhtemelen kendisine ulaşan bir rivayeti, metin bütünlüğünü koruma adına nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Buhârî, dilsel görüşleri genellikle nakil yöntemiyle sunar; doğrudan kendi görüşünü beyan etmekten çoğu zaman kaçınır. Bu nedenle, onun “افتعل” şeklindeki yorumunun, kendisine ulaşan eski bir lügat veya kıraat rivayetine dayanması ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Nitekim Buhârî'nin usulüne dair yapılan değerlendirmelerde de onun, rivayetlerin sıhhatine olan bağlılığı dolayısıyla, bazı dilsel değerlendirmeleri doğrudan kendi reyile değil, mukaddem rivayetlere bağlı kalarak yaptığına dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda, “استئیسوا” örneği, Buhârî'nin sarf ilmindeki yetersizliğini değil, rivayet metodolojisinde benimsediği titizliği yansıtıyor olabilir.

Buhârî'ye yöneltilen bu tür eleştiriler, onun dilsel yorumlarındaki metoduna dair genel bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Özellikle sarf ve nahiv gibi gramer disiplinlerinde ileri düzey ihtisas gerektiren konularda, Buhârî'nin tahlilden çok rivayet aktarıcılığı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu durumun, onun eserini hadis ekseninde inşa etme çabasının bir uzantısı olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Nihayetinde, bu tür değerlendirmeler Buhârî'nin ilmi şahsiyetini zedelemekten uzak; ancak metod analizine katkı sunan yapıcı eleştiriler olarak görülmelidir.

- Üçüncü Eleştiri: “إِذْ” Edatının Sıla ve Fiil Türüyle İlişkilendirilmesine Dair Tartışmalar;

²³⁵ Hasan İzzü'd-Din b. Hüseyin b. Abdulfettah Ahmed el-Cemmel, *Mahtûtatü'l-Cemmel: Mu'cem ve tefsîr lugavî li-kelimâti'l-Kur'ân*, (Mısır: el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 2003-2008), V, 298.

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inde yer verdiği dilsel yorumlardan biri de, Kur'ân'da geçen “إِذْ” zarfının gramatik işlevine dair değerlendirmesidir. Özellikle *el-Mâide* sûresinde geçen “إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ” (Mâide, 112) ayetinde Buhârî'nin yaptığı açıklama hem lafız hem de nahiv açısından bazı âlimlerin dikkatini çekmiş ve eleştirilmesine sebep olmuştur.

Buhârî burada, ayetin siyakında geçen “مائدة” kelimesine dair açıklamasında, “إِذْ” zarfının bu kelimenin sılası olduğunu, yani onu açıklayan bir unsur konumunda bulunduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Buhârî, “مائدة” kelimesinin ism-i fâil formunda olduğunu belirtmiş; fakat bu yapıdan ism-i mef'ûl anlamının kastedildiğini söylemiştir.²³⁶

Ancak bu izah, klasik Arap dilcileri tarafından hem gramatik hem de semantik açıdan eleştirilmeye açık bulunmuştur. Eleştirinin temelinde şu görüş yer alır: “مائدة” lafzı, ism-i mef'ûl anlamı taşımakta olup Buhârî'nin bunu ism-i fâil olarak değerlendirmesi nahiv kaidelerine aykırıdır. Ayrıca “إِذْ” zarfının “mâide” kelimesine değil, doğrudan ayette geçen “قَالَ” fiiline bağlı olması gerektiği de belirtilmiştir. Bu durum, Buhârî'nin gramer yorumunun bağlamı yeterince dikkate almadan yapıldığını düşündürmektedir. Ayrıca, “إِذْ” zarfının kullanımına dair klasik dilciler arasında yerleşik olan anlayış, bu edatın esasen bir zaman zarfı olduğudur. Buna göre “إِذْ”, çoğunlukla fiil cümlelerini takiben kullanılır ve o fiilin zamanını belirler. Dolayısıyla zarf-ı zaman olarak “قَالَ الْحَوَارِيُّونَ” ifadesine bağlanması dilbilgisel açıdan daha isabetli kabul edilmektedir .

Bu bağlamda yapılan eleştiriler, Buhârî'nin bizzat dilbilgisel bir hataya düştüğü iddiasından ziyade, önceki kaynaklardan gelen rivayetleri naklederken gerekli tahkik ve tercihi yapmadan aktarmış olabileceği kanaatine dayanmaktadır. Nitekim, onun

²³⁶ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi't-Tefsir*, 240.

dilsel açıklamalarda çoğunlukla Ebû Ubeyde, el-Ferrâ gibi filologların görüşlerini isnatsız biçimde aktardığı ve zaman zaman bu rivayetleri eleştirel süzgeçten geçirmediği bilinmektedir.

- Dördüncü Eleştiri: “مُتَوَفِّيكَ” Kelimesinin Anlamına Dair Tartışmalı Yorum;

İmam Buhârî’ye yöneltilen dilsel eleştirilerden bir diğeri de *Âl-i İmrân* sûresinin 55. âyetinde geçen “مُتَوَفِّيكَ” kelimesine dair yaptığı yorumdur. Buhârî, bu lafzı açıklarken kelimenin “seni vefat ettireceğim” yani “öldüreceğim” anlamında olduğunu ifade etmiş ve bunu İbn Abbâs’tan gelen bir rivayete dayandırmıştır:

“İbn Abbâs şöyle demiştir: ‘مُتَوَفِّيكَ’ ifadesi, ‘seni öldüreceğim’ demektir.”²³⁷

Bu açıklama, iki açıdan eleştirilmiştir:

Rivayetin *Âl-i İmrân* sûresi (3/55) ile doğrudan ilgili olmasına rağmen, Buhârî’nin bu açıklamayı *el-Mâide* sûresinin tefsiri sırasında aktarması, metin bütünlüğü ve konuya dair yer tayini açısından eleştiri almıştır.²³⁸ Zira “مُتَوَفِّيكَ” kelimesi *Âl-i İmrân* sûresinde Hz. İsâ’nın Allah Teâlâ’ya yönelik hitabıyla birlikte gelmektedir ve bu bağlam doğrudan Hz. İsâ’nın akıbetine dair önemli bir mesajı taşımaktadır:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ قُمْ وَرَافِعَكَ إِلَيَّ²³⁹

Asıl tenkit noktası ise Buhârî’nin “مُتَوَفِّيكَ” kelimesine verdiği “öldürmek” anlamının, İslâm akaidi açısından tartışmalı bir yorumu yansıtmasıdır. Zira genel kabul gören yorumlarda, bu kelimenin anlamı “seni öldüreceğim” değil, “seni vefat ettirmeden önce bedenle katıma alacağım” şeklindedir. Yani kelime burada “tam vefat” değil, “bedenle alınma” anlamı taşımaktadır.²⁴⁰

²³⁷ Buhârî, *el-Câmi ‘u’l-müsnedü’s-sahih*, VI, 71.

²³⁸ Müncit, *Mukaddimât fi Târihi’t-Tefsir*, 238.

²³⁹ *Âl-i İmrân*, 3/55.

²⁴⁰ Aynî, *‘Umdetü’l-kârî*, XVIII, 215.

Müfessirlerin çoğunluğu, kelimenin vefat değil, “ref” yani Allah tarafından semaya alınma anlamında kullanıldığını, burada “vefat”ın mecazî yahut uyku hâlinde bir kabz anlamına geldiğini belirtmişlerdir . Nitekim, kelimeyi “öldürme” şeklinde anlayan bazı rivayetler bulunsa da başta Taberî, Râzî, Kurtubî, Alûsî gibi müfessirler kelimeyi “almak, kaldırmak” anlamında yorumlamışlardır.

Bu bağlamda, Buhârî'nin burada “ölüm” anlamını tercih etmesi hem akaidî açıdan hem de kelimenin diğer Kur'ânî kullanımları açısından tercih edilen görüşle çeliştiği gerekçesiyle tenkit edilmiştir.

“تَوَفَّى” kelimesi Arapçada aslen “bir şeyi eksiksiz almak” anlamındadır. Kur'ân'da hem “ruh almak/ölüm” anlamında, hem de “bedeni ve ruhu ile kabz” anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin bağlama göre çeşitli anlamlara gelebileceği kabul edilmekle birlikte, Buhârî'nin bunu “ölüm” anlamında yorumlaması, onun rivayet merkezli metodunun bir tezahürü olarak görülmektedir.

Ancak bu yorum, Hz. İsa'nın henüz öldürülmediği ve semaya bedenî olarak kaldırıldığına inanan İslâm akaid sisteminin temel görüşüyle çelişmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin burada yaptığı tercih, kendi dönemindeki lügavî rivayet anlayışına uygun olmakla birlikte, itikadî düzlemde eleştirilmeye açıktır.

- Beşinci Eleştiri: “فَوَاعِل” Vezninin Cemi Müzekkerle Kullanımı Üzerine;

İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'inde yer verdiği dilsel açıklamalara yönelik eleştirilerden biri de sarf ilmine dair yaptığı değerlendirmelerle ilgilidir. Özellikle “فَوَاعِل” vezninin çoğul kullanımı hakkında aktardığı bilgi, klasik sarf kuralları açısından tartışmalı bulunmuştur.

Buhârî, *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde yaptığı bir açıklamada şöyle demektedir:

“Arap dilinde “فَوَاعِل” vezninde, “فَوَارِس” ve “هُوَالِك” dışında cemi müzekker kullanılmaz.”²⁴¹

²⁴¹ Buhârî, *el-Câmi 'u'l-müsnedü's-sahîh*, VI, 71.

Bu açıklamaya göre, فَوَاعِلْ vezni temelde müennes çoğul kalıpları için kullanılır ve nadiren müzekker varlıklar için istisna teşkil eder. Ancak Buhârî'nin bu genellemeyi yaparken meseleyi yeterince araştırmadan naklettiği veya meseleyi mütehasıs bir sarfî bakış açısıyla değil, rivayet merkezli olarak ele aldığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Sarf ilminde “فواعل” vezni genellikle dişi varlıkların çoğulu için kullanılır. Nitekim “ضوارب، قاتلات” gibi formlar bu kalıbın müennesle ilgili kullanımlarına örnek teşkil eder. Ancak “فوارس” (süvariler) ve “هوالك” (helâk olanlar) gibi bazı kelimelerin bu vezinde cemi müzekker olarak geldiği de bilinmektedir.

Ne var ki Arap dili kaynaklarında, bu iki örnek dışında da müzekker anlamlı bazı kelimelerin bu vezinle kullanılabildiği belirtilmiştir. Meselâ, “قوابل” (erkek ebeler), “خوادم” (hizmetçiler) gibi kelimeler bağlama göre erkek özneye nispet edilebilmektedir.

Bu bağlamda Buhârî'nin “istisna sadece iki kelimeyle sınırlıdır” şeklindeki ifadesi, sınırlı bir veriye dayanarak genelleme yapma sorunu taşıdığı için eksik ve tartışmalı bir değerlendirme olarak görülmüştür. Bu yönüyle, onun sarfî düzlemde meseleyi kapsayıcı biçimde ele almadığı eleştirisi yöneltmiştir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, Buhârî'nin bu değerlendirmeyi yaparken meseleye bir sarf âlimi titizliğiyle değil, muhaddis geleneği içinde ve muhtemelen bir lügavî rivayeti esas alarak yaklaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum, onun “sarf meselelerinde gerektiği gibi düşünmeden bilgi aktarmakla” eleştirilmesine sebep olmuştur.

Bu örnek, Buhârî'nin sarf ilmindeki bazı kuralları aktarırken, konuyu filolojik açıdan derinlemesine tahlil etmektense, rivayet geleneğine bağlı kalarak sınırlı bilgiyle hüküm verdiğini göstermektedir. Sarf gibi teknik ve sistematik yaklaşım gerektiren alanlarda yapılan bu tür genellemelerin, kaynak zenginliği ve kuralların istisnaları dikkate alınmadan yapılması, klasik dilciler nezdinde haklı eleştiriler doğurmuştur.

SONUÇ

Buhârî'nin (ö. 256/870), İslâmî ilimlerin sistematik biçimde teşekkül ettiği ve ilim dallarının tedvin edilerek disiplinleştiği bir dönemde yaşamış önemli bir muhaddistir. Hayatı boyunca Bağdat, Hicaz, Şam ve Horasan gibi dönemin önde gelen ilim merkezlerinde bulunmuş; bu bölgelerdeki âlimlerden doğrudan ilim tahsil etmiştir. Sahih'inin telifi sürecinde yüzlerce hoca ve râvîden hadis rivayet etmiş, bu eseriyle hem hadis usûlüne hem de İslâmî metin incelemelerine dair özgün bir katkı sunmuştur. Onun çağdaşları ve kendisinden sonraki nesiller tarafından yüksek ilmî ehliyetle övüldüğü görülmektedir.

Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh adlı eseri, sadece sahih hadisleri ihtiva eden bir kitap olmasının ötesinde, içerdiği filolojik açıklamalar bakımından da dikkat çekicidir. Özellikle *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde, ayetlerde geçen garîb lafızlara dair yaptığı dilsel yorumlar, onun dil ilimlerine olan vukûfiyetini ve bu alana özel ilgisini ortaya koymaktadır. Eserinde yer verdiği Ebû Ubeyde, el-Ferrâ, İbn Şümeyl gibi dönemin önde gelen dilcilerinden rivayetler nakletmesi, onun sadece rivayetleri aktaran bir muhaddis değil; aynı zamanda lügavî meselelerle meşgul olan bir âlim olduğunu da göstermektedir.

Bu çalışmada Buhârî'nin *Kitâbu't-Tefsîr* bölümündeki lügavî yorumları, çeşitli başlıklar altında sistematik olarak ele alınmıştır. Özellikle aşağıda özetlenen beş ana başlık üzerinden yapılan tespitler, onun dilsel analiz tarzının kapsamını ortaya koymuştur:

1. Müterâdif Kelimelerle Açıklama: Buhârî'nin bazı garîb lafızları, eşanlamlı (müterâdif) kelimelerle tefsir ettiği görülmüştür. Bu tür açıklamalar, metinlerin anlamını açığa çıkarmada önemli kolaylıklar sağlamaktadır.
2. Mecâzî Yorumlar: Hakikat ve mecaz ayrımı bağlamında, kelimenin bağlamına göre taşıdığı anlamları dikkate alarak yaptığı yorumlar, onun belâgat bilgisine sahip olduğunu göstermektedir.
3. Müşterek Lafızların Tefsiri: Çok anlamlı (müşterek) lafızlar konusunda yaptığı izahlar, lafzın doğru anlaşılıp yanlış yorumlanmaması açısından önem arz etmektedir.

4. Zamirlerin Mercileri: Buhârî bazı âyetlerdeki zamirlerin neye râci olduğunu özellikle belirtmiş; bu da tefsir usûlünün temel meselelerinden biri olarak dikkat çekmiştir.
5. Sarfî Yorumlar: Kelime kökenleri, vezinler, cinsiyet ayrımı (müzekker/müennes), müfret-cemi şekilleri ve iştikak gibi konulara dair tahlillerle, sarf alanında da dikkate değer açıklamalar yapmıştır.
6. Şiirle İstişhad: Buhârî'nin lügavî yorumlarını desteklemek için şiirden istifade ettiği tespit edilmiştir. Bu husus, onun Arap edebiyatına vukûfiyetini gösteren önemli bir noktadır. Tezde iki şiir örneği analiz edilmiştir.

Bu değerlendirmeler ışığında, Buhârî'nin dil ilimlerine yabancı olmadığı, bilakis bu alanda derinlemesine bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Onun yaptığı açıklamalar, özellikle meâl çalışmalarında bazı kelimelerin neden farklı biçimlerde çevrildiğini izah etme açısından da büyük önem arz etmektedir.

Ancak Buhârî'nin yorumları bazı eleştirilerin de hedefi olmuştur. Bu eleştirilerin büyük kısmı onun rivayet ettiği dilsel açıklamaları süzgeçten geçirmeden aktardığı yönündedir. Örneğin “مَنَّكَ” kelimesiyle ilgili yorumunda “el-Utruc” kelimesini Arapça kökenli olmamakla reddetmesi, yahut “استئسوا” kelimesinin veznine dair verdiği bilgi gibi örnekler, onun dilsel kaynakları aktarmada zaman zaman tahkik eksikliği yaşadığını göstermektedir. Tez boyunca bu tür örnekler rivayet bağlamı içinde detaylıca ele alınmıştır.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, Buhârî'nin asıl uzmanlık alanı rivayet ve ‘ilal ilmidir. Dolayısıyla onun eserinde yer verdiği dilsel yorumlara getirilen bazı eleştirilerin, onun ilmî şahsiyetine zarar vermeyecek nitelikte olduğu kanaatindeyiz. Çünkü onun dilsel yorumları, hadis metinlerinin daha iyi anlaşılması, Kur’ân’daki garîb lafızların çözümü ve ilim ehlinin ortak bir anlam zeminine ulaşması gayesiyle yapılmış izahlar olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak Buhârî, hem muhaddis kimliğiyle hem de dil ilimlerine olan vukûfiyetiyle, İslâmî ilimlerin teşekkül döneminde eşsiz bir yere sahip olmuştur. Onun *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde yaptığı lügavî yorumlar, sonraki dilciler ve müfessirler için kıymetli bir referans noktası olmuştur. Bu yönüyle Buhârî, sadece hadis ilminde değil; tefsir ve dil bilimleri açısından da mühim bir kaynak bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu‘cemu Garîbu’l-Kur‘ân Müstehracen Min Sahîhi’l-Buhârî*. Dâru İhyâi Kütübi’l-Arabî: Kâhire, 1950.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed b. İdrîs ez-Zühelî eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Beytü’l-Efkâri’d-Devliyye: Beyrut, 2004.
- Akgündüz, Ahmet. “Ebüssuûd Efendî”, DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365.
- Âmidî, Ali b. Muhammed el-Âmidî. *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*. 3. bs. el-Mektebu’l-İslâmî: Şam, 1982.
- Arslan, Şükrü, “Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü: Buhârî’nin Sahih’indeki Kitâbu’t-Tefsîr’inin Filolojik Açıdan Bir Değerlendirmesi”. *Buhârî Kongresi Tebliğleri*, ed. Ahmet Hulûsi Köker, Erciyes Üniversitesi (1987): 196.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî. *el-Furûku’l-Lugaviyye*. Thk. Muhammed İbrahîm Selîm. Dâru’l-İlmi Ve’s-Sekâfe: Kâhire, t.y..
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî–Dâru’l-Fikr: Beyrut, 2000.
- A‘zamî, Muhammed Mustafa. “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/375-376.
- Bayındır Abdulaziz, “Süleymaniye Vakfı Meali” <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=31> [23.09.2023].
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-Buhârî. *el-Edebü’l-Müfred*. Çev. Rauf Pehlivan. Motif Yayınları: İstanbul, 2005.
- *Mevsûatü’l-Hadisi’ş-Şerîf el-Kütübü’s-Sitte ‘Sahîhi’l-Buhârî, Sahîhi’l-Müslim, Sünen-i Ebû Dâvud, Câmiü’t-Tirmizî, Süneni’n-Nesâî, Sünen-i İbn Mâce*, Riyad: Dârü’s-Selâm, 2000.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî – Beyân – Bedî*. 2. Baskı. İstanbul, İFAV Yayınları 2014.

- Canikli, İlyas. “Buhârî’nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*. S. 1, (2022): 168.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garîbü’l-Kur’ân”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379-380.
- Cezerî, Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*. el-Mektebetü’l-İlmiyye: Beyrut, 1979.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. *Delâilü’l-İ’câz*. Thk. Muhammed Şâkir Ebu Fihr. 3. bs. Matba‘atü’l-Medenî: Kâhire, 1992.
- . *Esrâru’l-Belâga*. 1. Baskı. Trrc. Zekeriya Çelik. Litera Yayınları: İstanbul, 2018.
- Cürcânî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta’rifât*. Thk. İbrahim el-Ebyârî. Dâru’r-Rayyân lit’türâs. t.y.
- Cüveynî, İmamü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli’l-Fıkh*. Câmiatu Katar: Devha [Doha], 1978.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri – Özellikler faydalanma usulleri)*. İFAV: İstanbul, 2019.
- Çantay Hasan Basri, “Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm” <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=12&ayet=31> [23.09.2023].
- Çelik, Ali. “Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IV S. 8, (2016).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân ed-Dârimî. *es-Sünen*, 2 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye: Beyrut, 1996/1417.
- Durmuş, İsmail. “Sa‘leb”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/25-27.
- Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. 4. Baskı. el-Heyetu’l-Mısıriyye el-Âmme li’l-Kitâb. t.y.
- Ebü’s-süüd, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü’l-‘Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*. Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabî: Beyrut. t.y.

- Elhalaf Abdulaziz Muhammed, “Buhârî'nin ed-Du'afâ ve ed-Du'afâu's-Sağîr Adlı Eserlerinin Karşılaştırılması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S.8 (2018).
- Erden, Mehmet Kasım, *Arap Dilinde İştirâk Kavramı ve Tarihsel Gelişimi*, İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı 17, 2023, S. 87.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî). *Kitabu'l-Ayn*. Thk. Mehdi el-Mahzumi ve İbrahim es-Semerra. Dar ve Mektebetu'l-Hilal: Kâhire. t.y..
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Bulga fi terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luga*. 1. bs. Dâru Sa'diddin li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzi': Dimaşk, 1421/2000.
- *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. Müessestü'r-Risâle: Dimaşk, 2009.
- Fuâd Abdulbâkî, Muhammed. *Mu'cemu Garîbu'l-Kur'ân müstehracen min Sahîhi'l-Buhârî*. Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabî: Kâhire, 1950.
- Harraz, Yusuf Ebubekir Ali. “*ed-Dersü'l-Lügavî İnde'l-İmâm el-Buhârî*”. Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, 2015.
- Hasan İzzü'd-Din b. Hüseyin b. Abdulfettah Ahmed el-Cemmel. *Mahtûtatü'l-Cemmel: Mu'cem ve tefsîr lugavî li-keîmâtî'l-Kur'ân*. el-Hey'e el-Mısıriyye el-Âmme li'l-Kitâb Mısır, 2003-2008.
- Hâşim Hüseyinî Abdülmecîd, Çev. Mustafa Taş, “Buhârî'nin Eserleri ve Kitabu'd-Duafâi's-sağîr'in Tanıtımı, *Marife*, Yaz (2016): 194.
- Hatarî, Seyyid Ahmed el-İmam. *Menhecu'l-İmâm el-Buhârî fi't-Tefsîr min hilâli kitabihî es-Sahîh*, el-Memleketu'l-Arabiyye es-Suudiyye, Ummu'l-Kura, 1994 Yüksek lisans tezi.
- Hatîb el-Bağdâdî. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye: Beyrut, 2004.
- Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî. *Tehzîbü'l-luga*. Thk. Muhammed Avaz Mur'ib, 1. Bs. Dâru İhyâi'tTürâsi'l-Arabî: Beyrut, 2001.

- Huzami, Muhammed Selâme el-Îsâ. *el-Elfâzu 'l-Garîbe fî Kitâbi't-Tefsîr min Sahîhi el-Îmâm el-Buhârî Dirâse Tefsîriyye*. Mecelletü'l-Kalem. t.y.
- Hüseynî, Abdülmecîd Hâşim. Çev. Mustafa Taş, “Buhârî'nin Eserleri ve Kitabı'd- Duafâi's-sağîr'in Tanıtımı, *Marife*, Yaz (2016): 194.
- İbn-i Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu 'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*. Dâru'l-Ma'rife: Beyrût, 1959.
- . *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi 'l-bârî*. Thk, Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Dâru Taybe: Riyad, 2005.
- . *Tehzibu't-Tehzîb*. Matba'atu Dâireti'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, Hindistan, 1908.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı. Dâru Sâdır: Beyrut, 1993.
- Îmâdî, Ebüssuûd el-Îmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya 'l-Kitâbi 'l-Kerîm*. Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî: Beyrut. t.y.
- Îrâkî, Veliyyüddîn Ebu Zür'a Ahmed b. Abdurrahim el-Îrâkî. *el-Gaysu 'l-Hâmi 'Şerhu Cem 'i 'l-Cevâmi'*, 1. bs., Thk. Tâmir Hicâzî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. t.y.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî garîbi 'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dâru'l-Kalem-Dâru's-Şâmiyye Dîmaşk: Beyrut. t.y.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu's-Sahîh”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/114-123.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî. *Envârü'l-burûk fî envâ 'i 'l-furûk*. Âlemü'l-Kütüb, 1367/1948.
- . Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî. *ez-Zehîre*. Thk: Muhammed Hacci, Said Arab. Darü'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1994.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullih el-Kostantînî el-Osmânî el-ma'rûf bi Kâtip Çelebi ve bi Hâcî Halife. *Süllemü'l-Vusûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût, işrâf ve takdîm Ekmeleddin İhsanoğlu. Tdk. Sâlih Sa'dâvî Sâlih, i'dâdü'l-fehâris Salâhaddîn Uygur. Mektebetü İrsîkâ: İstanbul, 2010.
- . *Süllemü'l-Vusûl ilâ tabakâti 'l-fuhûl*, İstanbul: Mektebetü İrsîkâ, 2010.

-----. *Keşfü'z-Zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.

Kazvîni, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. Mustafa el-Babi el-Halebi: Kahire, 1970.

-----. *es-Sâhibî fi fikhi'l-luga ve süneni'l-'Arab fi kelâmihâ*. Daru'l- Kütübi'l İlmiyye, 1997.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Musennâ, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.

Keskin, Yusuf Ziya. “*Buhârî'nin et-Târîhu'l-Kebîr'ine Yönelik Tenkitler*”, *Marife*, S. 2, güz (2003): 104.

Kirmânî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Daru İhyâi't-Türasi'l-Arabi: Beyrut, 1937.

Ma'mer b. Müsennâ, Ebü Ubeyde. *Mecâzü'l-Kur'ân*. Nşr. Fuad Sezgin: Mektebetü'l-Hanci, 1961.

Müncit, Rıdvan Ebu Bekir, *Mukaddimât fi Târîhi't-Tefsir* 1. bs. Daru'l-Feth li'd-Dirâsât ve'n-Neşr: Amman, 2022.

Nevevî, Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-kârî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî*. Nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd. Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye: Beyrut, t.y.

Oğuz, Orhan, *Kur'ân'ı Kerîm'de Terâdüf*, Yozgat: 2016.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “Sîbeveyhi”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130/134.

Râfî, Mustafâ Sâdık b. Abdirrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdilkâdir. *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâaatü'n-nebeviyye*. y.y., t.y..

Sekkâkî, Ebü Ya'kûb. *Miftâhu'l-Ulûm*. 1. Baskı. Trc. Zekeriya Çelik. Litera Yayınları: İstanbul, 2017.

Sevgili, Hamit. “İmam Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

- Sezgin, M. Fuad Sezgin. *Buhârî'nin kaynakları*. Ankara: OTTO, 2020.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Sahîh-i Buhârî Tercemesi*. Ötüken Neşriyat: İstanbul, 1987.
- Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin El-Câmi'u's-Sahîh'i*. Tıbyan Yayıncılık: İzmir, 2015.
- Sürücü, Muhammed Salih. "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (İnceleme ve Değerlendirme) [The Science of Wad' and "el-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (Study and Review)]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019): 557-590. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amailad/issue/50393/585259> [23.09.2023]
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-lugati ve envâihâ*. Thk. Fuâd Ali Mansur. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye: Beyrut, 1998.
- . *Târîhu'l-Hulefâ*. Thk. Hamdi Demirtaş. Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz: Mekke, 2004.
- Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Ehdâfî külli sûre ve maķâşidühâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: 1986.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî. *İrşadü'l-fuhul ila tahkiki'l-hak min ilmi'l-usul*. Thk. Ebû Musab Muhammed Bedri. Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafîyye: Beyrut, 1992.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Daru't-terbiyyeti ve't-Turas: Mekke, t.y.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfî Istilâhâti'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*. Thk. Ali Dehrûc, 1. bs. Mektebetü Lübnân li'n-Nâşirîn: Beyrut, 1996.
- Tenûhî, Ebü'l-Mehâsin el-Mufaddal b. Muhammed b. Mis'ar et-Tenûhî el-Ma'arrî. *Târîhu'l-'ulemâ'i'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve gayrihim*. 2. bs., Thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Hicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr: Kâhire, 1992.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Halîl b. Ahmed". DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.

- Tural, Hüseyin. “İbn Hâleveyh”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/14-16.
- . “İbn Fâris”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/479-481.
- Tüccar, Zülfikar. “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/244-246.
- . “Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/406-408.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/397-400.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Beyzâvî”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Arap”. DİA. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/321-324.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. DİA. (Ankara: TDV Yayınları, 2020), C. 30/26-28.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî ez-Zebîdî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Heyet, Vizaratu'l-İrşâd ve'l-Enba fi'l-Kuveyt: Kuveyt, 1965-2001.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ'*. 3 bs, Thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle: Beyrût, 1985/1405.
- . *Tezkiratü'l-Huffaz*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrût, 1998.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî. *el-Mufassal fî san'ati'l-i'rab*. Mektebetü'l-Hilâl: Beyrut, 1993.
- Zeydân, Abdülkerîm Zeydân Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî). *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*. Mektebetü'l-Kuds: Bağdad, 1985.

ÖZGEÇMİŞ

Muhammet ERDOĞAN

A. EĞİTİM

Yüksek Lisans: İZÜ, Temel İslâm Bilimleri, 2025, İstanbul

Lisans: Anadolu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı

Ön Lisans: Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

B. AKADEMİK DENEYİM

Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı, İlmî Araştırmalar Merkezi, İlam Akademi Öğretim Görevlisi, 2011 tarihinden itibaren...

C. İLGİ ALANLARI

Arap Dili ve Edebiyatı, Arapça Eğitim ve Öğretimi, Arapça Online Sözlük Hazırlığı ve Tercüme Faaliyetleri.

D. YAYINLARI

Henüz yayımlanmış bir çalışma bulunmamaktadır.